

ש"י עגנון / "תהלה"

זקנה אחת היתה בירושלים. זקנה נאה שכמותה לא ראיתם מימיכם. צדקת היתה וחכמה היתה וחיננית היתה וענוותנית היתה. אור עיניה חסד ורחמים וקמטי פניה ברכה ושלוש. אלמלא שאין הנשים יכולות להדמות למלאכים הייתי מדמה אותה למלאך אלקים. ועוד זאת היתה בה, זריזות של עלמות. אלמלא בגדי זקונה שעליה לא ניכר בה שמץ זיקנות.

עד שלא יצאתי מירושלים לא הכרתי אותה, משחזרתי לירושלים הכרתי אותה. והיאך לא הכרתי קודם? היאך אתם לא הכרתם אותה עכשיו? אלא כל אדם נועד לו להכיר את מי שיכיר ובאיזה זמן יכירו אותו ובאיזו סיבה יכיר אותו. באיזו סיבה נתוודעה לי? מעשה והלכתי לבקר חכם אחד מחכמי ירושלים שהיה דר סמוך לכותל המערבי ולא מצאתי את הבית. מצאתי לאשה אחת באה בפח מים ושאלתי אותה. אמרה לי, בוא ואראך. אמרתי לה, אי את צריכה לטרוח, אמרי לי היכן אפנה ואלך לי. חייכה ואמרה לי, מה איכפת לך אם זקנה זו תזכה במצוה.

אמרתי לה, אם מצוה היא זכי בה, אבל תני לי פח זה שבידך. חייכה ואמרה, למעט את המצוה אתה מבקש. אמרתי לה, לא למעט את המצוה אני מבקש, אלא למעט את רחתך. אמרה, לא טורח הוא, אלא זכות הוא, שנתן הקדוש ברוך הוא כח לבריותיו להביא צרכיהם בידיהם.

דילגנו בין אבני הרחוב ונשתלשלנו מסימטא לסימטא ונטינו מפני הגמלים והחמורים ושואבי מים והולכי בטל ומרדפי חדשות. עד שעמדה בת לוויית ואמרה, כאן ביתו של זה שאתה מבקש. אמרתי לה שלום ונכנסתי.

מצאתי את האיש בביתו כשהוא יושב לפני שולחנו. איני יודע אם הכירני אם לא הכירני. מאחר שבכניסתי חידש חידוש גדול¹ העלה לפני את חידושו. ומחידוש זה לחידוש אחר.

ביציאתי ביקשתי לשאול אותו, זקנה זו שהראתה לי את הדרך מי היא, שמאור פניה שלום וחיבת קולה נחת רוח. אבל כלום אפשר להפסיק חכם בשעה שהוא מערה² את חידושו. לאחר כמה ימים שוב הלכתי לעיר בשביל זקנה אחת אלמנתו של רב, שקודם חזירתי לירושלים הבטחתי לבן בנה לפקוד את שלומה.

אותו היום זמן רביעה³ ראשונה של יורה היה. הגשמים כבר התחילו יורדים והחמה היתה כבושה בעננים. יום שכזה בחוצה לארץ רואים כיום אביב, ירושלים שהיא

¹ חידש חידוש גדול - פירוש חדש, דרוש חדש בלימוד התורה והגמרא שמחדש הלומד.

² מערה - שופך

³ רביעה - פרק זמן מעונת הגשמים ("סדר תעניות אלו האמור ברביעה ראשונה" - תענית ג א).

מפונקת שבעה שמונה חדשים בחמה, יום שאין החמה זורחת בכל תקפה דומה כחורף ומתחבאים מפניו בבתים ובחצרות ובכל מקום שיש שם פינת גג.

טיילתי לי אילך ואילך כשאני מריח את ריח הגשמים שיורדים ברננה ומתעטפים בערפלים המגוונים ומשיקים⁴ בין אבני חוצות ומקישים על כתלי הבתים ומרקדים על הגגות ומנטפים ועושים שלוליות שלוליות, שפעמים הן עכורות ופעמים הן צלולות ומבהיקות מזהרי החמה שמבצבצים ויוצאים לסירוגין מבין העננים לראות הקלו המים⁵, שירושלים אפילו ביום של גשמים החמה מבקשת לעמוד בתפקידה⁶.

נכנסתי לבין החנויות המקומרות⁷ אצל הצורפים, ומשם אצל הבשמים ומשם אצל הסנדלרים ואצל אורגי שמיכות, ומשם אצל מבשלי תבשילים ומשם לרחוב היהודים. מעוטפים בסמרטוטי סמרטוטים ישבו העניים כשהם מתרשלים⁸ להוציא ידיהם מתוך עטיפותיהם והם מביטים בזעף על כל שעובר עליהם ואינו מושיט ידו לכיסו. היה עמי

כיס של פרוטות, הלכתי מעני לעני ונתתי להם. לבסוף שאלתי על ביתה של הרבנית והראו לי.

נכנסתי לחצר אחת מאותן החצרות שכל הרואה אותן מפקפק אס דר שם אדם ועליתי בשש שבע מעלות שבורות והגעתי אצל דלת עקומה.

נתקלתי בחתול מבחוץ ובערימה של אשפה בפנים. מחמת הבלה של הצינה לא ראיתי אדם, אבל שמעתי קול מרוגז שואל וכוהה⁹, מי כאן? נטלתי עיני וראיתי כמין מטה של ברזל ועליה גל של כרים וכסתות, ובתוך הגל שוכבת זקנה מבוהלת וכעוסה.

אמרתי לה שלום וסיפרתי לה שאני בא מחוצה לארץ ובידי ברכת שלום מבן בנה. הוציאה ידה מתוך כסתותיה ומשכה את הכסת עד למעלה מצוארה ושאלה, כמה בתים יש לו ואם משרתת מצויה בתוך ביתו ואם יש לו שטיחים נאים בכל חדר. לבסוף נתאנחה ואמרה, צינה דר מוציאה אותי מן העולם¹⁰. משראיתי שכל כך קשה עליה הצינה אמרתי לעצמי תנור של נפט היה מיקל עליה את יסוריה. תפסתי מידה של ערמה ואמרתי לה, נכדך שלח בידי מעות לקנות לך תנור, תנור מטולטל שממלאים אותו נפט ומציתים את הפתילה והוא דולק ומעלה חום. הוצאתי את ארנקי ואמרתי,

⁴ משיקים - נושקים אלו לאלו (ביצה פב ג).

⁵ הקלו המים - ראו בראשית ח ח. נח שלח את היונה מן התיבה בימי המבול לראות הקלו המים.

⁶ לקיים ייעודה, למלא פקודתה ("שלא ישנו את תפקידם" - בברכה קידוש הלבנה "ארזים מבקשים תפקידן" - איכה רבתי א).

⁷ המקומרות - בעלות תקרה מעוגלת בתכנית של קשת.

⁸ מתרשלים - מתעצלים ("היין נכנס בכל אבר ואבר והגוף מתרשל והדעת מטולטלת" - תנחומא שמיני ה)

⁹ כוהה - נחלש ("כל זמן שהוא מאריך לתקוע, קולו מחליש וכוהה" - רש"י, שמות יט יט). ואפשר גם לבאר: משתעל; ראו להלן עמ' 37, הערה 104,

¹⁰ מוציאה אותי מן העולם - ממיתה אותי

הנה הכסף. השיבה לי כתרעומת, היאך אלך ואקנה תנור, וכי רגלים יש לי ? גלידי קרח יש לי. צינה זו עד שלא תביאני להר הזיתים¹¹ (11) תוציא אותי מדעתי. ושם בחוצה לארץ אומרים שארץ ישראל ארץ חמה. חמה היא לרשעים בגיהנם. אמרתי לה מחר תזרח החמה ותעביר את הצינה. אמרה היא, עד שלא תבוא הנחמה, תצא הנשמה. אמרתי לה, בעוד שעה שתי שעות אשלח לך את התנור. צמצמה עצמה בתוך כריה וכסתותיה, כאילו להראות למיטיבה המדומה שאין לסמוך על טובותיו.

נפטרתי והלכתי לרחוב יפו ונכנסתי לחנות של מוכרי כלים וקניתי תנור מטולטל מן המעולה שבתנורים ושלחתיו לה לרבנית הזקנה. אחר שעה חזרתי והלכתי אצלה, שמא אינה בקיאה בתנורים המטולטלים ואלמדנה את תורת ההדלקה. דרך הילוכי הרהרתי, ברכת הודייה¹² ודאי לא אשמע מפיה. לא כל הזקנות שוות. זו שהראתה לי את ביתו של אותו חכם נוחה לכל אדם וזו ששיגרתי לה תנור אינה נוחה אפילו למי שמבקש טובתה.

וכאן צריכני להקדים מעין הקדמה קטנה. איני מתכוין להגיד שבחה של אחת מתוך גנותה של חברתה, כל שכן לספר מעשה העיר ויושביה. גלגל עינו של אדם מצומצם ואינו יכול להקיף עירו של הקדוש ברוך הוא. אם כן למה אני מזכיר את מעשה הרבנית, שבכניסתי נזדמנה לי אותה הזקנה.

הטיתי עצמי ופניתי לה דרך. עמדה ושאלה בשלומי, כמי ששואל בשלום קרובו. עמדתי תמיה, כלום אפשר שהיא מאותן הזקנות שהכרתי בירושלים קודם שירדתי לחוצה לארץ, והרי רובן ככולן כלו מרעב בימות המלחמה¹³, ואם מקצת מקצתן נשתיירו, הרי אני נשתניתי, שכשיצאתי מירושלים הייתי בחור ועכשיו שנים שעשיתי בחוצה לארץ עשאוני זקן, והיאך זו הכירה אותי.

ראתה שאני תוהה. שחקה ואמרה, אי אתה מכירני. הרי אתה הוא שביקשת לטלטל את פחי כשהלכת אצל איש פלוני. אמרתי לה, את היא שהראית לי את הדרך, ואני עומד ותוהה, כאילו לא הכרתיך.

צחקה ואמרה, וכי מחוייב אתה להכיר כל הזקנות שבירושלים ? אמרתי לה, והיאך הכרת את אותי ? ענתה ואמרה לי, ירושלים מתוך שענייה צפויות לכל ישראל, כל שבא לכאן נחקק בלבנו ואין אנו שוכחים

אותו. אמרתי לה, יום צונן היום, יום גשמים ורוחות, ואני עומד ומעכב אותך בחוץ. אמרה היא בלשון חיבה, כבר ראיתי קרירות גדולות מאותן שבירושלים. ולענין רוחות

¹¹ תביאני להר הזיתים - לבית העלמין שעל הר הזיתים

¹² הבעת תודה, על-פי "ברכת הודייה" הברכה הי"ז של תפילת שמונה-עשרה, שתחילתה - "מודים אנחנו לך" וחתמתה - "הטוב שמך ולך נאה להודות."

¹³ הכוונה למלחמת העולם הראשונה

וגשמים, עליהם אנו מודים ואומרים משיב הרוח ומוריד הגשם¹⁴. מצוה גדולה עשית, עצמות זקנות החיית. התנור ששיגרת לרבנית מחמם את נפשה. הורדתי את ראשי כאדם שבוש לשמוע שבחו. הרגישה בדבר ואמרה, מצוות לאו להתבייש ניתנו¹⁵. אבותינו שהיו עושים מצוות הרבה לא היו מפרסמים את המצוות, אנו שאנו ממעטים במצוות, מצוה לפרסם כל מצוה שעושים, כדי שישמעו אחרים וילמדו ממעשינו. עכשיו בני לך אצל הרבנית ותראה כמה מחממת המצוה שעשית. נכנסתי אצל הרבנית ומצאתיה יושבת אצל התנור הדלוק וטיפין של אורה מנטפות ויוצאות מתוך נקבי התנור והבית מלא חום וחתול כחוש מונח לה על ברכיה, והיא מביטה בתנור ומדברת עם החתול ואומרת, דומה עלי שאתה נהנה מן החום יותר ממני.

אמרתי לה, רואה אני שהתנור דולק יפה ומעלה חום. מרוצה את ממנו ?

אמרה הרבנית, ואם מרוצה אני, כלום ימעט את ריחו או יוסיף חום ?

תנור היה לי בביתי שהיה בוער ממוצאי סוכות ועד ערב פסח והיה מושך חום כחמה בתקופת תמוז והיו מוצאין בו נחת רוח, לא כאותם התנורים הקלים שחמימותם רגע. באמת אין לבקש מן המחדשים שיהו עושים מעשים גמורים, דיים שהם מראים פנים כאילו עושים. דבר זה אמרתי להם לאנשי עירי לאחר פטירת בעלי הרב שיהא מליץ יושר¹⁶ בעדי, כשהביאה לה העיר רב חדש. אמרתי מה אתם מבקשים, שמא שיהא כרבכם שנפטר. דיו לזה שאינו עושה צרות. כיוצא בזה אמרתי לשכנותי שבאו לראות את התנור ששלח לי נכדי על ידך. אמרתי להן, התנור לפי הדור והדור לפי התנור. מה כתב לך נכדי ? לא כתב כלום ? אף לי אינו כותב. סבור הוא שמאחר ששלח לי כזית¹⁷ תנור כבר יצא ידי חובתו.

אחר שפירשתי מן הרבנית אמרתי לעצמי, אף אני סבור שיצאתי ידי חובתי ששלחתי לה כזית תנור ושוב איני צריך לילך אצלה. לסוף חזרתי אצלה, על ידי אותה הזקנה החיננית, שעדיין לא נשלמו כל הראיות שהיו מיועדות לי לראותה.

ושוב צריכני לומר, אין בדעתי לספר כל שאירעני באותם הימים. מרובים ענייניו של אדם, ואלמלי באנו לספר אין הפה מספיק. ברם כל שהוא ענין לזקנה כדאי לספר. ערב ראש חודש הלכתי אצל הכותל המערבי, כדרך שאנשי ירושלים נוהגים, שבערבי ראשי חדשים באים להתפלל אצל הכותל המערבי. כבר יצא רוב החורף ונראו ניצני האביב. השמים עמדו בטהרם והאדמה נתערטלה מעגמימותה. החמה שיחקה ברקיע

¹⁴ משיב הרוח ומוריד הגשם - בברכת "מחיה המתים" שבתפילת "שמונה-עשרה", החל במוסף של שמיני עצרת ועד ליום א' של פסח

¹⁵ על-פי "מצוות לאו ליהנות ניתנו" (ערובין לא ע"א).

¹⁶ מליץ יושר - סניגור בעולם האמת (ראו בפיטו ל"ימים נוראים" : "באין מליץ יושר מול מגיד פשע")

¹⁷ כזית - מידה מועטת. בהלכה שיעור קטן (כגודל זית).

והעיר צפה באורה. ואלמלא הצרות שתקפו אותנו היינו שמחים. הוי צרות רבות ורעות באו עלינו, ממש עד שהראשונה פקודה שנייה ממהרת לבואן¹⁸.

משער יפו ולמעלה עד לכותל המערבי נמשכים והולכים אנשים ונשים מכל העדות שבירושלים עם עולים חדשים שהביאם המקום למקומם ועדיין לא מצאו את מקומם. ברחבה שלפני הכותל בסוכת שוטרי המנדט¹⁹ ישבו להם שוטרי המנדט כדי שיראו שאין שמירה למתפללים אלא הם. רואים זאת מחרחרינו²⁰ ומחרחרים. מתכנפים²¹ המתפללים ונדחקים לאבני הכותל. מהם בוכים מהם תוהים. ואתה הי' עד מתי? כבר ירדנו למדרגה התחתונה ואתה שוהה לגאולנו.

מצאתי לי פיסת מקום אצל הכותל. פעמים עמדתי בין המתפללים ופעמים בין התוהים. תוהה הייתי על אומות העולם. לא דיים שטורדים אותנו מכל הארצות, אלא שטורדים אותנו אף בביתנו. עם שאני עומד נדחקתי ממקומי על ידי שוטר משוטרי המנדט שדחק במגלב בידו. מה הרגיז לבו של זה שכל כך היה זועם? חולנית אחת זקנה הביאה עמה שרפרף לישיב עליו. קפץ השוטר ובעט בשרפרף והפיל את הזקנה ונטל את השרפרף, לפי שעברה על החוק, שחקקו חוקקי המנדט, שאסור למתפלל שיביא ספסל לכותל. ראו המתפללים ושתקו. שהרי מי יכול לדין²² עם שתקיף ממנו. באה אותה הזקנה שהכרתי והביטה בו. השפיל השוטר עיניו והחזיר את השרפרף. קרבתי אצלה ואמרתי לה, יפה כח עיניך מכל הבטחותיה של אנגליא, שאילו אנגליא נתנה לנו דקלרציה²³ של בלפור ומשלחת בנו את פקידיה לבטלה, ואת זקנתי נחת עיניך באותו רשע ובטלת את מזימותיו הרעות.

ענתה ואמרה לי, אל תאמר כן, גוי טוב הוא, שראה בצערי והחזיר לאותה עניה את שרפרפה. התפללת מנחה? למה אני שואלת, שאם פנוי אתה אגלגל לידך מצות ביקור חולים. הרבנית שתחיה חלטה. עכשיו חולה ממש היא. אם רצונך בוא ואראה לך דרך קצרה. נטפתי לה²⁴ והלכתי עמה. משתלשלים אנו מסימטא לסימטא ומחצר לחצר, ועל כל פסיעה ופסיעה עמדה, כדי ליתן פרוסת צוקר²⁵ לתינוק ופרוטה לעני ולשאול לאיש לשלום אשתו ואשה בשלום בעלה. אמרתי לה, מאחר שאת שואלת בשלום כל אדם אשאל אני לשלומך. ענתה ואמרה לי, ברוך הוא וברוך שמו, איני חסרה עמו

¹⁸ עד שהראשונה פקודה וכו' - עד שהצרה הראשונה נעלמת, מסתלקת (על-פי במדבר לא מט). ראה סנהדרין צז: וצרות רבות וגזרות קשות מתחדשות: עד שהראשונה פקודה שניה ממהרת לבוא.

¹⁹ מנדט - השלטון הבריטי בארץ-ישראל, שנתמנה לאחר מלחמת העולם הראשונה על-ידי חבר הלאומים לניהול ענייני הארץ עד שתגיע לעצמאות.

²⁰ מחרחרינו - ראו משלי כו כא: "ואיש מדוניים לחרחר-ריב."

²¹ מתכנפים - מתכנסים (על-פי תענית בג ע"ב: "ניכניף הדדי" - נתכנס יחד להתפלל).

²² לדין - לריב. לפי קהלת ו י: "ולא יוכל לדין עם שהתקיף ממנו."

²³ דקלרציה - הצהרה, הצהרת בלפור בה הצהירה ממשלת בריטניה על הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל.

²⁴ נטפתי לה - הצטרפתי אליה.

²⁵ פרוסת צוקר - קוביית סוכר.

כלום. הקדוש ברוך הוא נותן לכל בריותיו לפי מידת הצורך ואף אני בכלל בריותיו. ביותר צריכה אני להודות לו היום שהכפיל לי מנתי. אמרתי לה, מהי? ענתה ואמרה לי, בכל יום אני מסיימת יום אחד של תהלים²⁶ והיום סיימתי שני ימים של תהלים. עם שהיא מדברת נתעגמו פניה. אמרתי לה, נסתלקה שמחתך. שהתה שעה קלה והשיבה לי, כן בני שמחה הייתי ועכשיו איני שמחה. עם שהיא מדברת חזרו והבהיקו פניה. הגביהה עיניה כלפי מעלה ואמרה, ברוך אלהים שהסיר יגוני מאתי. אמרתי לה, מפני מה היית שמחה ואחר כך עצובה ועכשיו שוב את שמחה. אמרה בלשון חיבה, אם אין אתה מקפיד אומר לך, לא כך היית צריך לשאול, אלא במה זכית שהסיר אלקים את יגונך. שהשם יתברך הכל שווה בעיניו, כשמחה כעצבות. אמרתי לה, אפשר שאקפיד שלימדתני כיצד צריך אדם לדבר. הרי מקרא מלא הוא, אשרי איש שלא ישכחך²⁷. אמרה, אדם טוב אתה ופסוק טוב פסקת לי, ואף אני לא אמנע ממך דבר טוב. אתה שאלת על שום מה הייתי שמחה ועל שום מה הייתי עצובה ועל שום מה שוב אני שמחה. ודאי אתה יודע כמוני, שכל מעשיו של אדם קצובין לו²⁸ משעת לידתו ועד למיתתו, ואפילו כמה פעמים יאמר אדם תהלים. אבל הבחירה היא בידו, כמה מזמורים יאמר בכל יום. יש אדם שזוכה לסיים בכל יום כל הספר כולו, ויש אדם שזוכה לומר ספר אחד²⁹ או יום אחד בכל יום. אני מנהג עשיתי לי לומר בכל יום יום אחד. היום נמשכתי אחר המזמורים ואמרתי שני ימים. כיון שהרגשתי בדבר נעשיתי עצובה, שמא מיותרת אני בעולם ומבקשים להפטר ממני וזירזוני להשלים חוקי ולגמר קצבתי, והרי טוב להודות לה³⁰, ואם אני מתה איני יכולה לומר אפילו מזמור אחד אפילו תיבה אחת. ראה הקדוש ברוך הוא בצערי והפליא חסדו עמי לדעת שכך רצונו יתברך. ואם חפץ השם להמיתני מה אני שאתעצב. מיד הסיר אלקים את יגוני מאתי. כרוך הוא וברוך שמו. הצצתי עליה והרהרתי, מהיכן באים לידי הכנעה שכזו. חשבתי בדורות הראשונים שהיו מלאים מידות טובות. דיברתי עמה בדורות שעברו ואמרתי לה, יותר ממה שאמרתי ראית בעיניך. ענתה ואמרה, כשמאריכין לו לאדם ימיו ושנותיו זוכה ורואה דברים הרבה, גם טובים וגם טובים מהם. ביקשתי ממנה, ספרי לי מאותם הדברים הטובים. שהתה שעה קלה ואמרה, במה אפתח? אתחיל בימי ילדותי. כשהייתי תינוקת פטפטנית הייתי. ממש מקימה ועד

²⁶ מאה וחמישים הפרקים שבספר תהלים מחולקים שתי חלוקות – לשבעה חלקים לפי שבעה ימות השבוע ולשלושים - לפי מספר הימים בחודש. כל "יחידה" כזאת נקראת "יום" של תהלים.

²⁷ מתוך הפיוט "אתה זוכר מעשה עולם" בתפילת מוסף של ראש השנה

²⁸ קצובין - קבועים. ראו ביצה טז ע"א: "כל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יום הכיפורים" וכו'.

²⁹ ספר אחד - ספר תהלים מחולק לחמישה ספרים. כל ספר מסתיים בפסוקי ברכה מיוחדים שנושא המתפלל לבוראו. יום אחד - ראו לעיל, הערה 26

³⁰ טוב להודות לה' - מתוך מזמור שיר ליום השבת - תהלים צב ב

לשכיבה לא פסק פטפוט מפי. היה זקן אחד בשכנותי. אמר לאותם שהיו שמחים על פטפוטי, חבל על תינוקות זו, אם היא מבזבזת על דבריה בילדותה, מה ישתייר לה לזקנתה. נפל עלי פחד ויראתי שמא למחר אני אילמת. לימים ירדתי לסוף דעתו של הזקן, שלא יוציא אדם בזמן מועט מה שנקצב לו לכל ימי חייו. הרגלתי עצמי לבדוק כל מלה אם צריכה שתיאמר ונהגתי קימוץ בדיבור. ומתוך שנהגתי קימוץ בדיבור נשתייר לי אוצר של דיבורים. האריכו לי שנותי עד שאגמור אותם הדברים שקצובין לי. ועכשיו שנשתייר לי קומץ של מלים אתה מבקש שאוציאן. אם אוציאן אני מקצרת את ימי. אמרתי לה, על מנת כן ודאי לא ביקשתי. מה זה, אנו מהלכים והולכים ועדיין לא הגענו אצל הרבנית. אמרה הזקנה, אתה זכוי את החצרות שהיינו עושים אותן קפנדריא³¹ ועכשיו שרוב העיר מיושבת מערביים צריכים אנו לעקוף עליהן ומרבין עלינו את הדרך. הגענו לחצר אחת. אמרה לי, רואה אתה חצר זו, ארבעים משפחות מישראל היו בה ושני בתי כנסיות היו בה והיו מתפללין ולומדים ביום ובלילה והניחוה ובאו ערביים ותפסו בה. הגענו לבית קהוה³² אמרה, רואה אתה בית זה, ישיבה גדולה היתה בו ולומדי תורה היו יושבים ולומדים והניחוה ובאו ערביים ותפסו בה. הגענו לרבץ³³ של חמורים. אמרה, רואה אתה רבץ זה, בית תבשיל היה כאן ועניים בני טובים היו נכנסים רעבים ויוצאים שבעים והניחוה ובאו ערביים ותפסו בו. בתים שלא פסקו מהם תורה ותפילה וצדקה עכשיו ערביים וחמורים מכרכרים בהם. עכשיו בני מגיעים אנו אצל חצרה של הרבנית. הכנס ואף אני אכנס אחר כך. אותה עלובה בשביל טובה מדומה שבחוצה לארץ אינה רואה את הטובה האמיתית. אמרתי לה, הטובה האמיתית מהי? חייכה ואמרה, אי לך בני שאתה שואל כך, לא קרית³⁴, אשרי תבחר ותקרב ישכן חצריך³⁵, ואיזו הן חצרותיו של הקדוש ברוך הוא, חצרות אלקינו בתוככי ירושלים³⁶. דרכם של בני אדם כשהם מזכירים את ירושלים מוסיפים ואומרים עיר הקודש, אני כשאני אומרת ירושלים איני מוסיפה מלה. שקדושתה בשמה³⁷, בשמה עצמו. עלה בני עלה

³¹ קפנדריא - (לטינית) מעבר המקצר את הדרך בין שני מקומות. (קיצור דרך) "לא ייכנס להר הכית במקלו ובמנעלו ובפונדתו, ולא יעשנו [את הר הבית] קפנדריא" - ברכות ט ה.

³² בית קהוה - בית קפה.

³³ רבץ - מקום מרבץ: על-פי ישעיה מה י: "והיה השרון לנוה-צאן ועמק עכור לרבץ בקר."

³⁴ קרית - קראת, למדת במקרא, בתנ"ך (לשון חז"ל).

³⁵ על-פי תהלים סה ה.

³⁶ על-פי תהלים קטז יט.

³⁷ על יסוד מאמר חז"ל: "גי' נקראו על שמו של הקדוש-כרוך-הוא: צדיקים, משיח וירושלים" (בבא בתרא ע"ה).

יטל תכשל במדרגות. פעמים הרבה אמרתי לגבאי הכולל³⁸ שהמדרגות צריכות תיקון, ומה תשובה השיב לי הגבאי, החצר ישנה ועומדת להחרב ואינה כדאית שנבזבז עליה פרוטה. כך נחרבים בתיהם של ישראל עד שמניחים אותם ובאים הישמעאלים ומחזיקים בהם. בתים שנבנו בדמעותיהם של אבות הבנים מניחים אותם. שוב מפטפטת אני ומקרבת את קצי. נכנסתי אצל הרבנית ומצאתיה שוכבת במיטה. ראשה חבוש ואספלנית³⁹ נתונה על צוארה והיא משתעלת בקול רם, שאפילו צלוחיות של רפואית שעמדו אצל מטתה נזדעזעו לקולה. אמרתי לה, חולה את רבנית? גנחה מלבה ונתכסו עיניה דמעות. ביקשתי לנחמה ולא מצאתי מלים של

תנחומין. קבעתי עיני בארץ ואמרתי, חולה וגלמודה. גנחה ואמרה, חולה אני, חולה גמורה. אין בעולם כולו חולה שכמוני. מכל מקום איני גלמודה. אפילו כאן בירושלים שאין מכירין אותי ואין יודעים באיזה כבוד שרויה הייתי בעירי, אפילו כאן אשה אחת מזדמנת לי, נכנסת אצלי ומביאה לי כף רוטב וסועדת אותי על משכבי. מה אתה שומע מבן בני? ודאי מתרעם הוא עלי שלא כתבתי לו איגרת תודה על התנור. אמור בעצמך, כלום יכולה אני לילך לקנות דיו ועט ונייר ולכתוב מכתבים. בקושי אני מגעת כף תבשיל לפי. תמיהה אני שעדיין תילי לא באה.

אמרתי, אם לאותה זקנה חיננית את מתכוונת, הרי אמרה לי שהיא תבוא בקרוב. אמרה הרבנית, אם חיננית היא איני יודעת, בעלת מעשים ודאי היא. בוא וראה כמה נשים צדקניות יש בירושלים שהן מזמזמות כדבורים תפילות ותחנונים. שמא באה אחת מהן לשאול אותי, רבנית שמא צריכה את דבר. ראשי ראשי, אם מכאובי לבי לא יוציאוני מן העולם מיחוש ראשי יוציאני מן העולם. אמרתי לה, רואה אני שקשה עליך הדיבור. אמרה, אתה אומר קשה עלי הדיבור ואני אומרת אני כולי קשה עלי. אפילו החתול מרגיש בדבר ומוקיר רגליו⁴⁰ מביתי. ועדיין הבריות אומרים שדרכו של חתול להיות כרוך אחרי ביתו. ודאי עכברים של שכנותי ערבים עליו מכל מעדנים שאני מאכילה אותו. מה ביקשתי לומר? כל מה שאני מבקשת לומר אני שוכחת. תילי אינה כן. היא שחבילות חבילות של שנים על כתפיה עדיין כל חושיה משמשים אותה. והרי שנותיה כפליים משנותי. אילו היה אבא זכר צדיק לברכה⁴¹ חי היה נחשב לפניה כתינוק. אמרתי לה, מי היא תילי זו? אמרה הרבנית, ולא אתה הזכרת אותה? עכשו אין מכירין את תילי, לשעבר היו הכל מכירין את תילי, לפי שהיתה עשירה גדולה ובעלת עסקים הרבה. וכשהניחה את עסקיה ועלתה לירושלים הביאה עמה כמה

³⁸ הכולל - הכולל הוא "כלל" היהודים יוצאי ארץ (או חבל ארץ) בחו"ל ("כולל ורשה", "כולל אונגארין"), היושבים בארץ-ישראל ומתפרנסים מכספי צדקה שנתרמו על-ידי אחיהם שבגולה. הגבאי של הכולל הוא הממונה על כספיו, על רכושו ועל סדרי החלוקה.

³⁹ אספלנית - (יוונית) תחבושת (לחה).

⁴⁰ מוקיר רגליו - נמנע מלבקר (משלי כה יז).

⁴¹ זכר צדיק לברכה - נוהגים להוסיף ביטוי זה עם הזכרת שמו של צדיק וקדוש (על-פי משלי י ז).

חביות מלאות זהב, ואם לא חביות, תיבה אחת מלאה זהב ודאי הביאה. אמרו לי שכנותי אמרו להן אמותיהן, כשבאה תילי לירושלים היו כל גדולי ירושלים מחזרין אחריה. מי בשביל עצמו ומי בשביל בנו. והיא השיבה את פניהם⁴² ונשתיירה אלמנה. תחילה אלמנה עשירה, אחר כך אלמנה אמידה, ולבסוף סתם זקנה. אמרתי, כשרואין את תילי דומה כאילו לא ראתה שעה קשה מימיה. לגלגה עלי הרבנית ואמרה, אתה אומר שלא ראתה שעה קשה מימיה ואני אומרת שלא ראתה שעה טובה מימיה. אפילו את שונאי איני מברכת ביסורים שנתייסרה בהם תילי. סבור אתה הואיל ואינה זקוקה לחסדי הכוללים חייה חיים של ברכה, ואני סבורה שאפילו עני המחזר על הפתחים לא היה מחליף צרותיו בצרותיה. מיחושי מיחושי, אני מבקשת להסיח דעתי מהם והם אינם מסיחים דעתם ממני. ראיתי שהרבנית יודעת יותר ממה שסיפרה, אלא בשביל שידעתי שאם אשאל לא תענה, עמדתי מכסאי לילך. אמרה היא, לא הספיק מנקה הארובות להכנס לתוך הארובה וכבר פניו מפוייחות. עדיין לא ישבת וכבר עמדת לילך. חפזון זה למה? אמרתי, אם את רוצה שאשב אשב. שתקה ולא אמרה דבר. התחלתי מדבר עמה על תילי ואמרתי לה, אפשר שתספרי לי משהו עליה. ענתה ואמרה לי אם אספר כלום יקל לי, או כלום יקל לה? אני איני אוהבת סיפורי מעשיות. מדביקין קורי עכביש לקורי עכביש ואומרים מעשה טרקלין הוא. דבר אחד בלבד אומר לך, חס הקדוש ברוך הוא על אותו צדיק, לפיכך הכניס רוח רעה באותה משומדת ימח שמה. מה אתה מביט בי? אי אתה שומע לשון יהודית?⁴³ אמרתי לה, לשון יהודית אני מבין, לשונך שלך רבנית איני מבין. מי הוא אותו צדיק ומי היא המשומדת שקללת? אמרה הרבנית, שמא אברך אותה. שמא אומר יפה עשית משומדת שהחלפת את דינר הזהב בפרוטה מחוקה. שוב קבעת פניך בי כאילו סחתי בלשון טורקית. אתה שמעת שבעלי זכרונו לברכה רב היה, לפי שקוראים לי רבנית, ולא שמעת שאף אבא שלי רב היה, רב שכל הרבנים כנגדו דרדקאים⁴⁴. כשאני אומרת רבנים, לרבנים ממש נתכוונתי, ולא לאותם שבכאן שלובשים איצטלא דרבנן⁴⁵ וקוראים להם רבנים. אוי עולם עולם, אתה שקר וכל מה שבך שוא ושקר. אבל אבא שלי זכר צדיק לברכה רב אמיתי היה כבר מילדותו, לפיכך היו כל שדכני המדינה בהולים לשדכו. היתה אלמנה אחת עשירה. אם אני אומרת עשירה, עשירה ממש היתה. היתה לה בת יחידה, ולואי ולא היתה. נטלה חבית מלאה דינרי זהב ואמרה להם לשדכנים, אם אתם משדכים אותו לבתי הרי חבית זו נתונה לו, ואם מעט היא

⁴² השיכה את פניהם - סירבה למלא בקשתם (על-פי מלכים א ב טז).

⁴³ לשון יהודית - יידיש.

⁴⁴ דרדקאים - דרדקים, ילדים קטנים.

⁴⁵ איצטלא דרבנן - כאן הכוונה לצורת הלבוש המיוחדת של רבנים. ויש כאן עקיצה מרומזת לאלה שנראים כרבנים אך אינם ראויים לתואר זה.

הריני מוסיפה לו. לא היתה אותה הבת ראויה לאותו צדיק, שהוא צדיק היה והיא תיפח רוחה משומדת היתה, כשם שסופה הוכיח על תחילתה, שברחה ונכנסה לבית הכומריות⁴⁶ והמירה את דתה. ואימתי ברחו, בשעה שהוליכו אותה לחופתה. בזבזה עליה אמה חצי הונה כדי להוציאה משם. עד הקיסר הגיעה האם העלובה, ואף הוא לא הועיל כלום, שכל הנכנסת לבית הכומריות שוב אינה יוצאת משם לעולם. יודע אתה אותה משומדת מי היא. בתה של... הס, הנה היא באה.

נכנסה תילי ובידה קדירה של תבשיל. ראתה אותי ואמרה, אתה כאן, שב ידידי שב. ביקור חולים מצוה גדולה היא. פניך רבנית מיטיבים והולכים. ישועת השם כהרף עין⁴⁷. השם יתברך שולח רפואתו כל שעה יותר. הבאתי לך כף רוטב כדי גמיעת הפה. הגביהי ראשך יקירתי ואני

אסעד את הכר. כך כך יקירתי. חבל בני שאין אתה דר בעיר ואין אתה רואה היאך הרבנית שתחיה מבריאה משעה לשעה.

אמרתי לה, וכי לא בירושלים אני דר? וכי נחלת שבעה⁴⁸ אינה ירושלים? אמרה תילי, חס ושלוס, מי אומר כן? אדרבא עתידה ירושלים להיות מתרחבת מכל צדדיה עד דמשק, אלא עין שראתה את ירושלים שרויה כולה לפני מן החומה לא הרגילה לראות כל שנבנה מחוצה לחומות ירושלים כירושלים עצמה. ארץ ישראל כולה קדושה, ואין צריר לומר

סביבות ירושלים, אבל לפני מן החומה מקודש קדושה מעולה. יודעת אני בני שלא אמרתי דבר שאין אתה יודע יפה ממני, אם כן למה אמרתי כל זה, כדי לספר בשבחה של ירושלים. הרגשתי בעינייה של הרבנית שהיא מצירה שתילי מדברת עמי ולא עמה. נפטרתי והלכתי לי. טרדות שונות הטרידוני ולא באתי לעיר. אחר כך באה טרדת התיירים. הלוא אתם מכירים את התיירים, שוחקים היו עלינו ועל הארץ, כיון שהרחיב לנו המקום קצת בארץ התחילו אף הם באים לראות. וכשהם באים רואים הם אותנו כאילו לא נבראו אלא לשמשם. ברם דבר טוב

יש בתיירים, שמתוך שאנו מראים להם אף אנו רואים. פעם ושתי פעמים כשהלכתי עמהם לעיר להראותם את הכותל המערבי מצאתי את תילי. אם איני טועה נתחדש בה דבר, שכל הימים היתה יוצאת בלא מקל ובאותם הימים היתה נשענת על מקל. מפני התיירים לא נתעכבתי עליה. הרי לראות את הארץ באו, ולא לשם זקנה אחת שלא נכתבה בתכנית שלהם.

⁴⁶ בית הכומריות - מנזר

⁴⁷ ישועת השם כהרף-עין - עזרת ה' עשויה לבוא מהר, כהרף-עין. וראו פיוט "יושב תהילות" לשבת זכור: "ויאמר ה', נתתי רוזנים לאין, ותשועתי כהרף-עין."

⁴⁸ נחלת שבעה - מן השכונות הראשונות בירושלים שמחוץ לחומה, ונקראת כך על-שם שבעת בונייה הראשונים.

משיצאו התיירים מירושלים ראיתי את עצמי כאדם שאינו יודע מה יעשה. נסיתי לחזור לעבודתי ולא חזרתי. עמדתי והלכתי לעיר וסיירתי כל המקומות שהראיתי להם לתיירים. מה ראיתי ומה לא ראיתי. המחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית⁴⁹ מחדש בכל שעה את עירו.

בתיים חדשים אינם נבנים, נטיעות חדשות אינן ניטעות, אבל ירושלים עצמה מתחדשת והולכת. כל אימת שאני נכנס לעיר דומה היא עלי כחדשה. איני יודע מה חידושיה. יבואו המפרשים הגדולים ויפרשו לנו.

מצאני אותו חכם ומשכני לביתו והרצה לפני כל מה שחידש באותן הימים. ישבנו כמה שישבנו, אני שואל והוא משיב, אני מקשה והוא מתרץ, אני מעמעם⁵⁰ והוא מסביר. מה טוב ומה נעים לשבת לפני חכם מחכמי ירושלים וללמוד הימנו תורה. ביתו פשוט וכליו פשוטים ואילו חכמתו מרחיבה והולכת, כגוונים אלו שנראים מן החלון ולמעלה על הרי ירושלים. שוממים הרי ירושלים, היכלות ובירניות⁵¹ אין עליהם. מיום שגלינו מארצנו באות האומות בזו אחר זו ומחריבים והולכים. אבל ההרים מתנוססים ברוב הדרם ומחושקים ברקמי גוונים מפוארים בעדי עדיים, וביניהם הר הזיתים, יער צומח עצים אין בו, אבל מעוטף הוא בקברי צדיקים שבחייהם ובמותם כל מעיינם בארץ⁵².

כשעמדתי לילך באה בעלת הבית ואמרה לבעלה, שכחת מה שהבטחת לתילי. נענע ואמר, הפלא ופלא, מיום שאני מכיר את תהלה לא ביקשה ממני דבר ולא שמעתי שביקשה דבר מאדם. ועכשיו ביקשה ממני לומר לך שהיא מבקשת לראותך. אמרתי לו, מתכוין אתה לאותה זקנה

שהראתה לי את ביתך. אם איני טועה לא כשם שהיא נקראת קראת לה. ענה ואמר, תהלה הוא שם הקודש⁵³ של תילי. מכאן אתה למד שכבר לפני ארבעה חמשה דורות היו אבותינו קוראים לבנותיהם שמות שדומים כאילו נתחדשו היום. כיוצא בה שם אשתי תחיה, שבוודאי אתה סבור המצאת דור התחיה הוא ובאמת מיסודו של הגאון בעל חידושי הרי"ם⁵⁴ הוא, שציוה לאביו של זקנה של אשתי לקרות את בתו תחיה, ואשתי נקראה על שמה. אמרתי לו, אתה אומר לפני ארבעה חמשה דורות, וכי כל כך זקנה אותה זקנה? חייך ואמר לי, שנותיה אינן חקוקות על פניה והיא הרי אינה נוהגת לספר בת כמה היא, ואלמלא לא נפלט הדבר מפיה לא היינו יודעים. מעשה שבאה

⁴⁹ המחדש בטובו בכל יום... - מתוך ברכת "יוצר אור" - ברכה ראשונה של קריאת שמע שבתפילת שחרית.
⁵⁰ מעמעם - מביא פקפוקים וספקות, שואל על מה שאינו נראה סביר וברור ("שלא יראה דין זה יוצא מעומעם" - ירושלמי סנהדרין כג א).

⁵¹ בירניות - טירות מבוצרות, מצודות

⁵² כל מעיינם - מחשבת לבם. על-פי תהלים פז ז: "כל מעיני בך

⁵³ שם הקודש - כלומר, צורת השם כלשון הקודש

⁵⁴ הרי"ם - ראשי-תיבות של ר' יצחק מאיר (אלטר), מייסד שושלת האדמו"רים (ה'צדיקים') של חסידי גור. נקרא כך על-שם ספרו "חידושי הרי"ם" - חידושי תורה על מסכתות בתלמוד ועל ה"שולחן ערוך".

תהלה לברכנו לחתונת בננו ובירכה אותו ואת אשתו שיזכו ויגיעו לשנותיה. אמר לה בני, מה ברכה זו שברכת אותנו ואמרה לו בת תשעים שנה ואחת עשרה שנה אני. וזה מעשה שהיה לפני שלוש שנים. נמצאת היא עכשיו בת תשעים וארבע עשרה, כלומר בת מאה וארבע.

אמרתי לו, הואיל והזכרת אותה אמור לי מי היא. נענה ואמר, מה יש לספר עליה, צדקת היא, צדקת, פשוטה כמשמעה. ואם בא לידך לראותה לך אצלה. אבל מסופקני אם תמצא אותה בביתה, או שמבקרת חולים או שמכבדת ומרביצה⁵⁵ לפני חשוכי מרפא או שהלכה לשם מצוה אחרת שאין לה דורשים. ואולי אפשר שתמצא אותה בביתה, שבין מצוה למצוה היא נכנסת ובאה לביתה ויושבת ומתקנת פוזמקאות ובגדים ליתומים עניים. לשעבר שהיתה עשירה עשתה צדקה בממונה⁵⁶ ועכשיו שלא נשתייר לה אלא שירי שיירים כדי מזונותיה המצומצמים עושה היא צדקה בגופה. הביאני אותו חכם עד לפתחה של תהלה. בדרך חזר והרצה לפני את חידושו. ראה שאיני שומע. חייד ואמר, משעה שהזכרתי את תהלה הסחת דעתך מכל העולם. אמרתי לו, רצונך - ספר לי דבר על תהלה. אמר לי, מה שהיא עכשיו סיפרתי לך, מה שהיתה בחוצה לארץ איני יודע, חוץ ממה שהכל יודעים, שהיתה עשירה גדולה ובעלת עסקים גדולים, לסוף⁵⁷ מתו בניה ומת בעלה ועמדה והניחה את עסקיה ועלתה לירושלים. אמא עליה השלום רגילה היתה לומר כשאני רואה את תהלה רואה אני שיש פורענות קשה מאלמנות ומשיכול בנים. מהי פורענות זו לא אמרה אמא, ואיני יודע מה היא ולא נדע לעולם, שכל הדור שהכיר את תהלה בחוצה לארץ כבר מת, ותהלה הרי אינה מרבה דברים. ואפילו עכשיו שנעשה בה שינוי ומדברת יותר משהיתה רגילה אינה מספרת על עצמה. כבר הגענו אצל ביתה. מסופקני אם תמצא אותה בביתה, שעם ערוב היום היא מחזרת על חדרי תורה לחלק מיני מתיקה לתינוקות.

אחר שעה קטנה נמצאתי בביתה של תהלה ומצאתיה יושבת סמוכה לשולחן וכל עצמה כאילו המתינה לי. חדרה קטן וקירותיו מעובים ותקרתו מקומרת כחדרי ירושלים של הדורות שעברו. ואלמלא מטה קטנה שבפינת החדר וכד של חרס שעמד על השולחן הייתי מדמה את חדרה לחדר תפילה. אף כליו המועטים, מנורת נחושת קלל⁵⁸ ונטלא⁵⁹ של נחושת ומנורת הנחושת של כמה קנים שנשתלשלה מן התקרה ולמטה וכן השולחן שהיו מונחים עליו סידור וחומש ועוד ספר השרו על החדר מעין

⁵⁵ מכבדת ומרביצה - הרבץ - התז מים על הרצפה; כבד - טאטא ושטיפה

⁵⁶ עשתה צדקה בממונה - על-פי ירושלמי פאה טו ג: "הצדקה נוהגת בממונו של אדם וגמילות חסדים נוהגת בין בממונו בין בגופו."

⁵⁷ לסוף - לכסוף

⁵⁸ נחושת קלל - הכוונה כאן כנראה לארד, ברונזה.

⁵⁹ נטלא - כד קטן לצקת בו מים לנטילת ידיים (חולין קו).

חנו של חדר תפילה. הרכנתי את ראשי ואמרתי לה, ברוכה הנמצאת. השיבה ואמרה, ברוך הבא. אמרתי לה, הרי את דרה כבת מלכים. השיבה ואמרה, כל בנות ישראל בנות מלכים הן⁶⁰ ואני תהלה לאל חי בת ישראל אני. יפה עשית שבאת. ביקשתי לראותך. ולא לראותך בלבד, אלא לדבר עמך. אפשר שמוכן אתה לעשות לי טובה ? אמרתי לה, עד חצי המלכות⁶¹. אמרה היא, יפה שהזכרת מלכות, שכל ישראל בני מלכים הם ומעשיהם מעשי מלכות. וכשאדם מישראל עושה טובה לחבירו מעשה מלכות הוא עושה. שב בני שב. נאה ישיבה לדיבור. כלום איני מקפחת את זמנך⁶². ודאי בעל עסקים אתה ואתה צריך את זמנך לשם פרנסתך. נשתנו העתים שהיינו משובעים⁶³ בזמן ושמחנו להוציא שעה יתירה מתוך שיחה. עכשיו הכל בהולים, הכל ממהרים ורצים. מרגילים עצמם לרוץ, שאם יזכו ירוצו לקראת המשיח. רואה אתה בני פטפטנית נעשיתי. נשתכחה תורתו של אותו זקן שהזהירני מלדבר דברים יתירים. ישבתי לפני תהלה והמתנתי לשמוע על שום מה זימנה אותי. והיא כאילו נזכרה תורתו של אותו זקן ושתקה. לסוף הציצה בי וסילקה עיניה ממני וחזרה והביטה בי, כאדם שבודק את שלוחו אם ראוי הוא לשליחותו. לבסוף פתחה וסיפרה בפטירתה של הרבנית שבין לילה מתה כשתנורה דולק וחתולה מתחמם לאורו, עד שהוציאוה נושאי המטה ובא מי שבא ונטל לו את התנור. רואה אתה בני, אמרה תהלה, אדם עושה מצוה, והמצוה עושה מצוה. אתה עשית מצוה

באותה עניה והמצוה עצמה עשתה מצוה באדם אחר שאף הוא מבקש לחמם עצמותיו בקרה. ושוב הביטה עלי ואמרה, ודאי שאתה תמיה שהטרחתך לבוא אצלי. אמרתי, אדרבא שמח אני. אמרה היא, אם אתה שמח אף אני שמחה. אני שמחה שמצאתי אדם שמוכן לעשות לי טובה, אתה על שום מה אתה שמח ? שהתה שעה קלה ואמרה, שמעתי שאתה בעל עט, מה שקוראים היום סופר, אפשר שתשאיל לי עטך לשם איגרת קטנה. כמה שנים ביקשתי לכתוב איגרת אחת. אם באמת אתה מוכן כתוב לי האיגרת.

הוצאתי עט-תמיד⁶⁴. נסתכלה בעט ואמרה, מטלטל אתה עטך עמך,

כאותם שנושאים עמהם כף, שאם יזדמן להם תבשיל הכף מוכנת

להם. אמרתי לה, התבשיל הוא בתוך הכף. הסברתי לה מעשה העט.

נטלתו בידה ואמרה, אתה אומר שיש בו דיו ואני איני רואה טיפת דיו.

חזרתי והסברתי לה, אמרה, אם כן לחינם מליזים⁶⁵ על הדור הזה שכל חידושים שהוא מחדש אינם אלא להרע. הרי המציאו תנור מטולטל והמציאו מין עט שכזה, ואפשר

⁶⁰ על-פי: "כל ישראל בני מלכים הם" (שבת סז ע"א ; בבא מציעא קיג ע"ב).

⁶¹ עד חצי המלכות - על-פי מגילת אסתר ה ג: "עד חצי המלכות וינתן לך."

⁶² מקפחת את זמנך - גוזלת, מאבדת את זמנך.

⁶³ משובעים - כשהיינו שבעים, מלאים בזמן פנוי.

⁶⁴ עט-תמיד - עט נובע

⁶⁵ מליזים - מדברים סרה, מוציאים לעז (שיר השירים ד כד).

שהמציאו שאר דברים לתועלת הבריות. מוסיף שנים מוסיף לראות. מכל מקום טול נוצה זו שהכינותי אני וטבול אותה בדיו זו. איני מפקפקת בעטך, אלא רוצה אני שאיגרת תכתב משלי. הא לך גליון נייר קיסרי⁶⁶, משומר הוא עמי מימים שעברו, מאותם הזמנים שהיו עושים נייר טוב. למעלה משבעים שנה הוא אצלי ועדיין הוא כמו חדש. עוד אחת אני מבקשת ממך, כתוב באותיות של הסידור או באותיות של התורה⁶⁷ (67). חזקה על סופר, אם לא זכה לכתוב לו ספר תורה מגילה ודאי כתב. אמרתי לה, כשהייתי נער כתבתי לי מגילה כשרה כהלכתה⁶⁸. ואם תאמיני ואם לא תאמיני, כל שראה את המגילה שיבח אותה. אמרה תהלה אף על פי שלא ראיתה שיערתי שיודע אתה לכתוב כתיבה תמה. אלך ואבשל לך כוס איזוב⁶⁹ ואתה תכתוב בינתיים. אמרתי לה, אל תטריחי, זה עתה שתיתי. אמרה היא, אם כן במה אכבדך? אתן לך פרוסת צוקר ואתה תברך ואני אענה אמן.

הוציאה פרוסת צוקר ונתנה לי. שהתה שעה קלה ואמרה, טול את הנוצה וטבול אותה בדיו וכתוב. אני אומר לך באידית ואתה תכתוב בלשון הקודש. שמעתי שמלמדין את הבנות לדבר ולכתוב בלשון הקודש. רואה אתה בני, הקודש ברוך הוא בחסדו מנהג את עולמו בכל דור ודור יפה יותר. כשהייתי אני ילדה לא היו נוהגין כך. מכל מקום מבינה אני תפילה בסידור ופרשה חומש ומזמור תהלים ופרקי אבות. אוי לי בני, לא סיימתי היום את היום.

ידעתי שהיא מתכוונת ליזמו של תהלים ואמרתי לה, את אומרת אוי והרי עליך לשמוח. - לשמוח? אמרתי לה, מן השמים עיכבוד, כדי להוסיף לך יום על ימך. נתאנחה ואמרה, אילו ידעתי שמחר יבוא משיח הייתי שמחה להתגורר עוד יום בעולם הזה. אבל כשאני מוסיפה ימים ומשיח צדקנו שוהה ואינו בא מה חיי ומה שמחתי. חס ושלוש שאני קובלת על שנותי, אם יפה לו להקדוש ברוך הוא לחיותני אף לי יפה. אלא שאני שואלת את עצמי עד אימתי יהא צרור עצמות זה מטלטל עצמו בעולם הזה. צעירות ממני זכו להשכין גופן בהר הזיתים ואני שוחקת את רגלי עד שישחקו עצמן. וכי לא יפה יותר לבוא לעולם העליון כשכל האיברים שלימים ולהחזיר את הפקדון⁷⁰ כשהוא שלם. איני אומרת שצריכין להרבות בשר, שטורח הוא לנושאי המיטה, מכל מקום איברים שלימים יפים למת. שוב אני מרבה דברים. אבל כבר אין חילוק. פחות מלה יותר מלה. כבר מוכנת אני להחזיר את הפקדון לבעליו. טול בני את הנוצה וכתוב. טבלתי את הנוצה בדיו והצעתי את הנייר והמתנתי עד שתאמר לי מה אכתוב. היתה

⁶⁶ נייר קיסרי - מין נייר משוכח שיוצר כאוסטריה. כל בקשה לשלטונות צריכים היו לכתוב על נייר זה.

⁶⁷ אותיות של הסידור... - לא בכתב-יד רגיל אלא באותיות דפוס כמו בסידור או באותיות ספר התורה וספרי קודש אחרים, הנכתבים על-ידי סופר סת"ם.

⁶⁸ הכוונה למגילת אסתר, אחת מחמש המגילות שכמקרא. כהלכתה - כלומר לפי הדינים וההלכות של כתיבת ספרי קודש הכשרים לקריאה בבית-הכנסת.

⁶⁹ כוס איזוב - כוס משקה מצמחים
⁷⁰ ולהחזיר את הפקדון - גופו של אדם, כנשמתו, פיקדון הוא מאת הקב"ה ובבוא עתו יביאנו אל בוראו.

היא תפוסה במחשבותיה ולא הרגישה בי. ישבתי והבטתי עליה והקפתי בעיני כל קמט וכל חריץ שבפניה. כמה הרפתקאות עברו עליה. רגילה היא לומר שראתה דברים טובים וגם דברים טובים מהם. כפי ששמעתי אני לא טובים הם הדברים. עליה אמר החכם, צדיקים אבלם בלבם וצהלה על פניהם. הרגישה בי והפנתה ראשה אלי ואמרה, התחלתי? אמרתי לה, עדיין לא אמרת לי מה אכתוב. אמרה היא, תחילת הדברים אתה יודע בעצמך, פותחין בשבחו של מקום וכותבים בעזרת השם יתברך⁷¹. החלקתי את הנייר והניפתי את הנוצה וכתבתי בעזרת השם יתברך. זקפה עצמה והביטה בכתב ואמרה, יאה יאה. ועכשיו מה תכתוב? כתוב פה עיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן⁷². בשעת שיחה אומרת אני ירושלים בלא תוספת כלום, במכתב צריכין להזכיר את קדושתה של ירושלים ולהוסיף בקשה על בניינה. כדי שהקורא יעלה את ירושלים על לבו וידע שהיא זקוקה לרחמים ויתפלל עליה. עכשיו בני כתוב את היום ואת פרשת השבוע⁷³ ואת השנה.

אחרי שכתבתי את התאריך הוסיפה ואמרה, עכשיו בני הנף את ידך וכתוב למד דגולה⁷⁴. כתבת? הראני היאך יצאה. אי אפשר לומר שאינה נאה. מכל מקום כדאי היה לרומם את דגלה. עכשיו בני סמוך לה כף, ואחר הכף כתוב בית ואחריה וו. וו אמרתי, ועכשיו באה דלת. הראני היאך יצאה תיבת לכבוד. נאה נאה. ראוי הוא זה שהאיגרת נכתבת לשמו לכבוד נאה. עכשיו כתוב הרבני המפורסם. מה, כבר כתבת? ידך מהירה ממחשבותי. עד שאני מכנסת את מחשבותי כבר העלית אותן על הכתב. אביך יאיר לו אלקים את עדנו⁷⁵ לא הוציא עליך שכר לימוד לבטלה. מחול לי בני, עייפה אני. נדחה את כתיבת המכתב ליום אחר. מתי יש בידך לבוא? אמרתי לה, מחר? - מחר? רוצה אתה לבוא מחר? איזה יום הוא מחר? ערב ראש חודש. ערב ראש חודש יפה לאותו דבר. ובכן אם מחר, יהא מחר.

ראיתי שעגמה עליה נפשה. חשבתי בלבי, ערב ראש חודש, יום שמרבין בו בתפילה ובתחנונים⁷⁶, יום שהולכים לקבר רחל⁷⁷ ובוודאי אינה פנויה למכתבה. אמרתי לה, אם אין את פנויה מחר אבוא ביום אחר. - ולמה לא מחר? אמרתי לה, הרי מחר ערב ראש חודש. אמרה, בני הזכרת לי צערי, ערב ראש חודש ואין אני יכולה ללכת אצל

⁷¹ בעזרת השם יתברך - פתיחה מקובלת למכתב, הודעה וכדומה.

⁷² כך נוהגים להוסיף עם הזכרת שמן של ארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, צפת וטבריה (ובראשי-תיבות: עיה"ק, תובב"א).

⁷³ פרשת השבוע - התורה נחלקת לפרשות שכל אחת מהן לפי הסדר נקראת בציבור בכית-הכנסת בשבת. נוהגים לכתוב בראש מכתב את התאריך לפי הפרשה הנקראת באותו שבוע כגון יום ו' לפרשת בראשית, כלומר המכתב נכתב ביום שישי בשבוע שבו החלו לקרוא בפרשת בראשית.

⁷⁴ למד דגולה - האות למ"ד שראשה מתנוסס למעלה, כדגל

⁷⁵ אביך יאיר לו אלקים את עדנו - יאיר לו הקב"ה את מקומו בגן-עדן, שבו שמורות נשמותיהם של צדיקים.

⁷⁶ בערב ראש-חודש נוהגים להרבות בתפילות, תחנונים ויסליחות. והוא נקרא "יום-כיפור קטן"; יש הנוהגים בו אף תענית - מקצת היום או כולו

⁷⁷ קבר רחל - קברה של רחל אמנו, אשת יעקב; על-פי המסופר מקובל כי הוא בסמוך לבית-לחם יהודה בדרך מירושלים לחברון, ונהגו אנשי ירושלים להתפלל במקום זה כערבי ראש-חודש וככל חודש אלול.

רחל אמנו. למה? - למה, מפני שרגלי אינן נושאות אותי. אמרתי לה, הרי יש עגלות, הרי יש אבטובוסים. אמרה תהלה, כשבאתי לירושלים עדיין לא היו אייטיביסטים⁷⁸ ואפילו לא עגלות והיינו הולכים ברגל, ומאחר שנהגתי כל הימים לילך ברגל לא כדאי לי לשנות ממנהגי. מה אמרת, אמרת לבוא מחר. אם חפץ השם להשלים את חפצי יאריך רוחי עמי עוד יום. נפטרתי והלכתי לי ובבוקר חזרתי. איני יודע אם הייתי צריך למהר ולבוא. אפשר שאילו דחיתי את הדבר אפשר שהיתה מאריכה ימים.

כשנכנסתי ראיתי שנעשה בה שינוי. כל הימים היו פניה מאירים, אותו היום האירו כפליים. וכשם שפניה האירו כך האיר חדרה. אבני הרצפה מצוחצחות היו, כיוצא בהן כלי הבית. וסדין לבן פרוס על המטה הקטנה שבמקצוע⁷⁹ ושולי הכתלים מסויידיים היו בסיד כחול, ועל השולחן עמד הכד כשהוא מכוסה בקלף וחומר חותם⁸⁰ ונר מונחים לצדו. אימתי סדה את הכתלים ואימתי הדיחה את הרצפה ואימתי צחצחה את כליה? אם מלאכים לא עשו את מלאכתה היא עשתה כל הלילה.

הגביהה עצמה בכבדות ואמרה בלחישה, יפה עשית שבאת. סבורה הייתי שמא שכחת ורציתי לילך לעסקי. אמרתי לה, אם את צריכה לילך לכי, ואני אבוא אחר כך. אמרה, לאשר את החוזה אני צריכה, אבל מאחר שבאת שב ונכתוב ואחר כך אלך בשביל החוזה.

עמדה והציעה לפני את האיגרת והביאה את הדיו ואת הנוצה. נטלתי את הנוצה וטבלתי בדיו והמתנתי עד שתאמר לי מה אכתוב. אמרה, מוכן אתה, אף אני מוכנת. וכשאמרה מוכנת אני האירו פניה במאור ברכה וצחוק מתוק עיטר את שפתייה. חזרתי וטבלתי את הנוצה והבטתי עליה. הרגישה בדבר ואמרה, במה סיימנו, סיימנו בכבוד הרבני המופלג וכו'. עכשיו כתוב את שמו. חזרתי וטבלתי את הנוצה והמתנתי עד שתאמר לי את השם. לחשה ואמרה, שרגא שמו. כתבת? כתבתי.

קימצה עיניה כמנמנמת. אחר כך עמדה מכסאה והביטה בכתב וחזרה ולחשה, שרגא שמו, שרגא שמו. חזרה וישבה ושתקה. לסוף נינערה ואמרה אגיד לך בקירוב מה תכתוב. שהתה כמה ששהתה וקימצה עיניה ואמרה, רואה אני שאני צריכה לספר תחילה כל המאורע, שמתוך כך אתה עומד על הדברים ויודע מה לכתוב. מאורע ישן הוא, מאורע שאירע לפני שנים הרבה. לפני שלוש שנים ותשעים שנה. נטלה את מקלה וסמכה ראשה עליו. אחר כך הגביהה את ראשה והביטה שעה קלה כמשתוממת, כזה שדימה שיושב יחידי ולבסוף מוצא אדם זר. הלכה כל שלוותה ולבשו פניה צער ורוגז. גיששה במקלה והניחתו וחזרה ונטלתו וסמכה עצמה עליו והעבירה ידה על מצחה עד

⁷⁸ אייטיביסטים - היגוי מסורס, דרך היתול/ צחוק ובדיחה.

⁷⁹ במקצוע - בפניה, בזוית

⁸⁰ חומר חותם - שעווה, המתרככת בחום ונוהגים להטביע בה חותמות על גבי מכתבים, תעודות וכו'.

שנתפשטו קמטיו. חזרה ואמרה, אם אספר כל הדבר אקל עליך את הכתיבה. את שמו הרי כתבת. שרגא שמו. עכשיו אספר לך כל הדבר מתחילתו. זקפה עיניה והביטה אילך ואילך. כיון שראתה שאין שומע בינינו פתחה ואמרה, כבת אחת עשרה שנה הייתי באותו פרק⁸¹. ומהיכן אני יודעת בת כמה הייתי, שאבא זכרונו לברכה נוהג היה לכתוב על חומשיו כל תינוק שנולד לו, ואף לידתן של הבנות היה כותב. טול את החומש וראה. כשעליתי לירושלים וויתרו אחי עליהם השלום על חומשיו של אבא ונתנום לי. מה אמרתי, דברים עתיקים הם. דברים שאירעו לפני תשעים שנה ושלוש שנים. אבל אני זוכרת אותם יפה. אני אספר ואתה תבין דבר מתוך דבר. אם אתה שומע אספר לך. נענעתי לה ראשי ואמרתי ספרי. חזרה ואמרה, ובכן כבת אחת עשרה שנים הייתי. לילה אחד אחר תפילת ערבית בא אבא עליו השלום מבית הכנסת ועמו כמה מקרובינו וביניהם פתחיה מרדכי אביו של שרגא. כשנכנסו קראה לי אמא עליה השלום וציוותה עלי לרחוץ את פני וללבוש שמלה של שבת, ואף היא לבשה שמלה של שבת וכרכה מטפחת של משי לראשה ונטלה אותי בידי ונכנסה עמי לחדר הגדול אצל אבא ואורחיו. הביט עלי אביו של שרגא ואמר, תינוקת לא מכוערת. החליק אבא את לחיי ואמר לי, תהלה יודעת את מי דיבר עמך, אביו של חתנך דיבר עמך. מזל טוב לך בתי, הלילה הזה נתארסת והרי את כלה. מיד בירכו אותי כל האורחים בברכת מזל טוב וקראו לי כלה. חטפה אותי אמא והחזירתיני לחדרה משום עין הרע ונשקה לי ואמרה לי, מכאן ואילך ארוסתו של שרגא את ואם ירצה השם בעוד שנה ביום שיגיע החתן להנחת תפילין נעשה לכם חופה.

אני הכרתי את שרגא, שהיינו משחקים באגוזים ובמחבואים, עד שהגדיל והתחיל לומד גמרא. משנתארסנו הייתי רואה אותו בכל שבת, שהיה בא אצל אבא וחוזר לפניו על כל מה שלמד בימות החול, ואמא נותנת בידי מגדנות ואני מביאתם לפניו ואבא מחליק את לחיי ומאיר פנים לחתני. בינתיים התחילו מכינים את צרכי החתונה. אביו כתב לו תפילין ואבי קנה לו טלית ואני תפרתי לו תיק לתפילין ותיק לטלית של שבת. מי עשה לו שק לטלית ותפילין⁸² איני זוכרת. שבת אחד כארבעה שבועות לפני אותו היום שקבעונו לעשות נו את החופה לא בא שרגא אצל אבא. במנחה שאל אבא עליו בבית המדרש ושמע שנסע. להיכן נסע, אצל רבן של חסידים נסע, שלקחו אביו להתברך מפיו להנחת טלית ותפילין. מאותה שמועה כמעט שפרחה נשמתו של אבא, שלא היה אבא יודע שאביו של שרגא הוא מאנשי הכת⁸³, שהיה מסתיר חסידותו,

⁸¹ באותו פרק - באותה תקופת זמן.

⁸² שק לטלית ותפילין - השק משמש לנשיאת טלית ותפילין יחד בימות החול, כשכל אחד נתון בתיקו
⁸³ אנשי הכת - כך כונו ה'חסידים' בפי ה'מתנגדים' בימי המחלוקת הגדולה ואבא ראש לרודפים היה, שהיו החסידים בעיניו כאילו יצאו. הכינוי "כת" היה מכוון על-פי-רוב לקבוצות מתבדלות, שסרו מן הדרך הישרה של היהדות. באותם ימים ראו ה'מתנגדים' בתנועת החסידות סכנה של הליכה בדרכיהם של השבתאים והפרנקיסטים.

שעדיין היו החסידים בזויים ונרדפים, ושלוש מכלל ישראל. אחר ההבדלה⁸⁴ קרע אבא את התנאים⁸⁵ ושלח את הקרעים לבית המחותן. ביום השלישי חזר המחותן עם שרגא מן הדרך ובאו אצל אבא. הוציאם אבא בנזיפה. קפץ שרגא ונשבע שלא ימחול לנו על העלבון. ולא חש אבא לבקש מחילה משרגא, אף על פי שהיה אבא יודע שאם מבטלין שידוך צריכין לבקש מחילה מן הנעלב. וכשהיתה אמא מתחננת לפני אבא לפייס את שרגא היה אבא מלגלג עליה ואומר אל תתיראי, מן הכת הוא. כל כך בזויים היו החסידים בעיני אבא עד שלא השגיח בדבר שהכל זהירים בו. צרכי החתונה היו מוכנים. שקי הקמח וחביות הדבש מילאו את הבית והלשות והאופות כבר הוזמנו לעשות חלות ועוגות. הקיצור הכל היה מוכן לחופה. לא היה חסר אלא חתן. קרא אבא לשדכן ומצאו לי חתן אחר שנכנסתי עמו לחופה.

מה שאירע לשרגא איני יודעת, שאבא גזר על אנשי הבית שלא יזכירו את שמו של שרגא. אחר ימים שמעתי שהוא וכל משפחת בית אביו עקרו את דירתם לעיר אחרת, מפני שחששו לחייהם. שמיום שביטל אבא את השידוך לא קראו אותם לעלות לתורה⁸⁶, ואפילו לא בשמחת

תורה, ולעשות להם מנין לא היו יכולים, שאבא שראש הקהל היה לא הניח לעשות מנין מחוץ לבתי התפילה הקבועים, ואלמלא שלא הלכו לעיר אחרת שקראו אותם שם לעלות לתורה לא היו מוציאים את שנתם⁸⁷.

לאחר שלוש שנים לנשואי נפקדתי בבן זכר. ולאחר שתי שנים חזר ונולד לי בן. ולאחר שתי שנים נפקדתי בבת. השנים נהגו כשורה והפרנסה היתה בשופי⁸⁸. הילדים גדלו והצליחו ואני ובעלי עליו השלום רואים ושמחים. שכחתי את שרגא ושכחתי שלא קיבלתי ממנו שטר מחילה⁸⁹.

אמא ואבא נפטרו לחיי העולם הבא. קודם פטירתו ציוה אבא זכרונו לברכה את עסקיו לבניו ולחתניו ופקד עליהם שיעשו כולם כאחד. העסקים היו טובים וניהלנו את ביתנו בכבוד. החזקנו מלמדים טובים לבנינו ומורה נכרית לבתנו, שבאותם הימים היו יראי השם מרחקים את המורים היהודים, שהיו מוחזקים לאפיקורסים. אותם

⁸⁴ סדר ההבדלה - במוצאי-שבוז ויום-טוב - עיקרו ברכות על היין, על הבשמים ועל הנר ועל ההבדלה "בין קודש לחול ובין אור לחושך".

⁸⁵ התנאים - הכוונה כאן לכתב החוזה (או ההסכם) הנחתם בעת האירוסין, ובו נקבעים התנאים המקובלים על-ידי שני הצדדים (צד החתן וצד הכלה) בעניין הנישואין.

⁸⁶ לעלות לתורה - בעת הקריאה בתורה בבית-הכנסת מכבדים בוגרים – מבני 13 ומעלה - מציבור המתפללים לעלות לתורה ולומר את ברכות התורה לפני קריאת הקטע ובסיומו. מי שנמנע ממנו כיבוד זה, סימן הוא לזלזול או לעונש.

⁸⁷ לא נשארו כחיים עד צאת השנה (ראו עירובין סג ע"א).

⁸⁸ בשופי - בשפע רב (ראו ב"ר טז ב: "ומימיו מהלכין בשופי").

⁸⁹ שטר מחילה - הכוונה לתעודה שצריך היה הצד המבטל את ההתקשרות לבקש מן הצד האחר לאות כי מחל על בושת-הפנים שנגרמה לו על-ידי ביטול חד-צדדי של ה"תנאים".

המלמדים היה בעלי מביא ממקומות אחרים, שהמלמדים שבעיר מוכרחים לקבל כל תלמיד ואפילו שאינו הגון, מה שאין כן המלמד

שמביאים מעיר אחרת שאינו תלוי אלא בדעת שוכריו ואינו מחוייב לקבל כל תלמיד. מאחר שבאו בגפם היו סועדים על שולחנו בשבת. בעלי שמרוב עסקיו לא הספיק לקבוע עתים לתורה היה שמח באורח שכזה בשביל שהיה שומע ממנו דברי תורה. ואני והילדים שמחים

היינו בשביל ניגוניו הנאים שהיה מנגן על השולחן. ולא ידענו שהוא חסיד ותורתו חסידות וניגוניו ניגוני חסידים, שבשאר הדברים מתנהג היה כשאר כל שלומי ישראל⁹⁰. פעם אחת בליל שבת אמר המלמד דבר תורה, אחר כך עצם עיניו וניגן זמר נאה וערב. עד שיצאה נפשנו מרוב מתיקות. שאל בעלי את המלמד, מהיכן נוטלים כל כך הרבה יראת שמים. לחש לו, יסע מעלתו אצל רבינו שיחיה ויקבל כפלי כפליים. לאחר כמה ימים נזדמן בעלי לעירו של רבו של המלמד והביא עמו מנהגים חדשים שלא ראיתי כמותם אצל אבא, וידעתי שהם מנהגים של חסידים. הרהרתי בלבי, מי יגלה עפר מעיניך⁹¹ אבא שריחקת את שרגא בשביל חסידותו, והרי חתנך שנתת לי במקומו של שרגא עושה מעשה שרגא. אם לא בא הדבר לשם כפרת עון איני יודעת לשם מה הוא בא.

אחי וגיסי ראו ולא אמרו דבר, שכבר נשתנה הדור ולא היה אדם בוש מקרוביו שהם חסידים, שבינתיים באו חתנים עשירים מערים אחרות שהיו מתנהגים בחסידות, ואף עשו להם בית חסידים והיו נוסעים אצל רבותיהם בפומבה⁹². בעלי לא קבע תפילתו בבית החסידים, אבל

מתנהג היה בחסידות וחינך את הבנים לחסידות והיה נוסע מזמן לזמן אצל רבו. שנה אחת קודם שנעשה בננו הבכור בר מצוה בא דבר⁹³ לעולם והרבה חלו מן הדבר רחמנא ליצלך⁹⁴. לא היה בית שלא היה שם חולה. פגעה בנו המחלה וחלה בננו הבכור. לסוף ריחם עליו השם יתברך, אבל לא לימים הרבה. אחר שעמד ממחלתו התחיל לומד הלכות תפילין מתוך השולחן ערוך הגדול⁹⁵, ואני רואה ושמחה שחסידותו לא קיפחה את תורתו.

יום אחד השכים בננו לבית המדרש. מצא שם אדם לבוש תכריכים כמת. אותו מת לא היה מת, אבל מטורף רחמנא ליצלך שהיה עושה מעשים משונים. נבעת הילד ונשמטה

⁹⁰ כשאר כל שלומי ישראל - כשאר כל השלמים והתמימים בישראל - ביטוי מקובל ליראי ה' ומקיימי מצוותיו (שמואל א כ יט).

⁹¹ מי יגלה עפר מעיניך - מי ייתן והיית חי ורואה בעיניך. על-פי סוטה כז ע"ב: "מי יגלה עפר מעיניך, ר' יוחנן בן זכאי

⁹² בפומבה - בפומבי (יוונית ורומית) - בגלוי, בפרהסיה

⁹³ דבר - מגפה, חולי מידבק המתפשט במהירות ומפיל חללים רבים באדם (או בבהמה).

⁹⁴ רחמנא ליצלך - (ארמית) הרחמן (הקב"ה) יצילנו

⁹⁵ שולחן ערוך הגדול - כולל סיכום הדינים והמנהגים בעניינים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. נתחבר על-ידי ר' יוסף קארו, מחכמי צפת במאה ה-16.

נפשו ממנו. בקושי החזירוהו לחיים. לחיים ולא לחיים ארוכים. מכאן ואילך היה דועך והולך כנר נשמה עם תפילת נעילה⁹⁶. לא הספיק להניח תפילין עד שהוציא נשמתו ומת.

בשבעה ימי האבל ישבתי והרהרתי, בני מת במוצאי שבת אחר ההבדלה, שלושים יום קודם הנחת תפילין, ובמוצאי שבת אחר ההבדלה שלושים יום קודם שעמדתי להכנס עם שרגא לחופה קרע אבא את התנאים. כיוונתי את הימים ונזדעזעתי ונרעשתי, ששני הדברים הרעים אירעו באותו היום ובאותה השעה. ואפילו אין זה אלא מקרה הרי יש להרהר

בזה. לאחר שתי שנים הגיע אחיו למצוות. הגיע ולא הגיע. מעשה והלך עם חבריו ליערה של עירנו להביא ענפים לחג השבועות. עם שהם ביער הניחם והלך אצל הסופר לראות את תפיליו ושוב לא חזר. סבורים היינו צוענים חטפוחו, שראו להקה של צוענים עוברת בעיר. אחר ימים

מצאו את גופו מושלך בתוך הבצה הגדולה שאצל היער, וידענו שתעה הילד בדרך ונפל לתוך הבצה. משעמדנו מאבלנו אמרתי לבעלי, מה נשתייר לנו, לא נשתייר לנו אלא תינוקת קטנה. אם לא נבקש מחילה משרגא סופה כסופם של אחיה. כל אותן השנים לא שמענו על שרגא כלום, שאחר שהוא וכל משפחת בית אביו הלכו להם מעירנו נשתכחו ולא ידענו היכן הם. אמר בעלי, שרגא הוא חסידו של פלוני, אסע אצלו ואשמע היכן שרגא. בעלי לא היה מחסידיו של אותו רבי, אדרבא צוהב היה אותו⁹⁷, מחמת המחלוקת שהיתה בין הרביים, בשביל שוחט אחד שזה מינה אותו לשוחט וזה העבירו משחיטתו. באותה המחלוקת נהרג אדם מישראל ונעקרו כמה משפחות וירדו כמה בעלי בתים מנכסיהם וכמה מהם הוציאו ימיהם בבתי האסורים.

נסע בעלי אצל אותו רבי. לא הגיע למקומו עד שמת הרבי וחילקו הבנים ביניהם את רביותו והלך כל אחד מהם לעיר אחרת. חיזר בעלי מבן לבן ושאל על שרגא ולא היו יודעים. לבסוף אמרו לו, על שרגא אתה שואל, החמיץ⁹⁸ שרגא ונעשה מתנגד. היכן הוא לא ידעו. כשאדם חסיד אתה ילול למצאו. אם אינו חסיד של רבי זה חסיד הוא של רבי אחר. סתם יהודי אם אין אתה יודע את מקומו היאך אתה יכול למצאו. בעלי עליו השלום רגיל היה בנסיעות והיו עסקיו מביאים אותו למקומות הרבה. היה נוסע ושואל על שרגא. בגלל אותן הנסיעות תשש כחו של בעלי והתחיל כוהה⁹⁹ דם. פעם אחת נסע למקום שנסע וחלה ומת.

⁹⁶ תפילת נעילה - תפילה אחרונה בסדר תפילות יום הכיפורים, לאחר תפילת מנחה, סמוך לשקיעת החמה.

⁹⁷ צוהב - כעוס היה עליו.

⁹⁸ החמיץ - התקלקל, סר מן הדרך הישרה, יצא לתרבות רעה.

⁹⁹ כוהה - פולט מגרונו, על-פי תנחומא נח: "גונח וכוהה דם מן הציננה." (גרסה אחרת - כוחה, מלשון כוח). וראה גם תוספתא ערובין ח ח.

אחר שהעמדתי מצבה על קברו חזרתי לעירי ונכנסתי לעסקים. כבר בחיי בעלי הייתי מסייעתו בעסקיו, כיון שמת נכנסתי לעסקים בכל כחי. והשם יתברך הכפיל כחי עד שהיו הבריות אומרים כאיש גבורתה.

טוב היה אילו ניתנה לי חכמה במקום גבורה, אלא אל דעות ה' ואינו נזקק לדעתן של בריותיו לומר לו מה טוב. חשבתי בלבי, כל מה שאני עמלה עמלה אני לבתי, ארבה הון וארבה טובתה. מרוב העסקים שהיו מתרבים והולכים לא הייתי פנויה לביתי, חוץ משבתות וימים טובים, ואף הם, חצי היום לבית הכנסת וחצי היום לקבלת אורחים.

לכאורה לא היתה בתי צריכה לי, ששכרתי לה מורות והיתה שוקדת על לימודיה ואני כונסת שבחים הרבה בגלל בתי. ואפילו האומות שמלגלים עלינו שאנו מדברים בלשון עלגים, משבחים היו את בתי שהיא מדברת בלשונם כטובים שבהם. וביותר היו המורות הנכריות מתייקרות¹⁰⁰ בה ומזמנות אותה לביתה. קראתי לשדכנים והם מצאו לה חתן מופלג¹⁰¹ בתורה ומוסמך לרבנות. אבל לא זכיתי להולכים לחופה, שנכנסה רוח רעה בבתי ונטרפה דעתה. ועכשיו מה אני מבקשת ממך בני, כתוב לשרגא שאני מחלתי לו על כל הצרות שנתגלגלו לי על ידו, וכתוב לו שאף הוא צריך למחול לי, שכבר לקיתי די. ישבתי דומם ומחריש ולא אמרתי דבר. אחר כך הושטתי אצבע לעיני ומחיתי את דמעתי. אחר כך אמרתי לה לתהלה, בבקשה ממך, מיום שקרע אביך את התנאים ככר יצאו למעלה מתשעים שנה, כלום סבורה את שעדיין שרגא חי? ואם הוא חי, כלום נתגלה לך מקומו? אמרה תהלה, שרגא אינו חי, שרגא מת. לפני שלושים שנה נפטר. מהיכן אני יודעת שנת פטירתו, אותה שנה, בז' אדר הלכתי להתפלל מנחה, אחר קריאת ההפטרה בשעת הזכרת נשמות שמעתי שמזכירין את שרגא. אחר התפילה שאלתי את השמש, שרגא זה שהזכרת מי הוא? אמר לי, פלוני בן פלוני קרובו ציוה לי להזכירו. הלכתי אצל פלוני ושמעתי מה שמעתי. אמרתי לה לתהלה, אם שרגא מת היאך את מבקשת לשלוח לו מכתב?

אמרה תהלה, סבור אתה שמרוב שנים נטרפה דעתה של הזקנה, שהיא סומכת על בתי הדואר שהם ימסרו את המכתב לאדם מת. אמרתי לה, אם כן מה תעשי? עמדה ונטלה את הכד שעל גבי השולחן והגביהתו כלפי מעלה ודיברה כמין שיר, אטול את המכתב, ואשים אותו בכד, ואטול חומר חותם, ואחתום את הכד, ואקח עמי את הכד עם המכתב.

הרהרתי בלבי, ואם תטול את הכד עם המכתב עדיין איני רואה היאך יגיע המכתב אצל שרגא. הבטתי עליה ושאלתי אותה, להיכן תטלי את הכד עם המכתב? שחקה

¹⁰⁰ מתייקרות - מתכבדות, מתפארות. על-פי דברים רבה ז' יב: "אני מגדיל ומיקר אתכם לעתיד לבוא."

¹⁰¹ מופלג - מובחר, מצטיין

תהלה שחוק מתוק ואמרה בנעימה, להיכן אטול את הכד ? אטול אותו לקברי, לקברי אטול הכד עם המכתב. שם

בעולם העליון מכירין את שרגא ויודעים היכן הוא. ונאמנים הם שלוחיו של הקדוש ברוך הוא שיגיעו את מכתבי לידו. ושוב שחקה תהלה שחוק מתוק, מעין שחוק של נצחון כתינוקות שניצחה בחכמתה זקנים ממנה. אחר כך הניחה ראשה על מקלה ודומה היה שהיא מנמנמת. אחר כך הגביחה ראש והביטה בי בתוקף ואמרה, עכשיו שכל הענין ברור לך יכול אתה לכתוב מעצמך. עם שהיא מדברת חזרה והניחה ראשה על מקלה.

נטלתי את הנוצה וכתבתי. לאחר שסיימתי את המכתב הגביחה תהלה ראשה ואמרה, כבר סיימת? עמדתי וקראתי לפני כשהיא עוצמת עיניה, כאילו הסיחה דעתה מכל הענין ואין לה חפץ לשמוע. לאחר שסיימתי את הקריאה פתחה עיניה ואמרה, טוב בני טוב, נתכוונת לדעתי. יכולים היו הדברים להכתב באופן אחר, אבל אף כך כפי שכתבת אתה הדברים מבוררים כל צרכם. עכשיו בני תן לי את הנוצה ואחתום את שמי על המכתב ואשים את המכתב בכד, אחר כך אלך לאשר את החוזה.

טבלתי את הבוצה בדיו והושטתי לה. נטלה את הנוצה וחתמה את שמה. אחר כך העבירה את הנוצה על כמה אותיות כדי שיהיו ברורות יותר. אחר כך קיפלה את המכתב ונתנה אותו לתוך הכד וכרכה עליו פיסת קלף. אחר כך הדליקה נר ונטלה חומר חותם ואחזה אותו אל מול הנר עד שנעשה רך, אחר כך חתמה את הכד בחומר חותם. אחר כך עמדה ממקומה והלכה אצל מטתה. כשהגיעה אצל מטתה הגביחה את השמיכה והניחה את הכד תחת כר המטה. אחר כך הביטה עלי בעינים טובות ואמרה בלשון רך. אזדרו ואלך לאשר את החוזה. ברוך תהיה בני שלא חשכת טרחתך ממני. מכאן ואילך לא אטריחך, עם שהיא מדברת יישרה את השמיכה ונטלה את מקלה והלכה אצל הדלת והגביחה עצמה למעלה ונתנה פיה על המזוזה והמתינה לי עד שיצאתי. יצאה ונעלה את הדלת והלכה בזריזות. נטפלתי לה והלכתי אחריה. דרך הילוכה הביטה בעינים טובות על כל מקום שעברנו ועל כל אדם שעבר עלינו. פתאום עמדה ואמרה, אמור אתה בני היאך מניחים מקומות קדושים שכאלו ויהודים כשרים שכאלו ? ועדיין לא ידעתי להיכן הדברים מגיעים. כשהגענו לפרשת דרכים עמדה ואמרה לי שלום. אמרתי לה, אלך עמך. פסענו כמה פסיעות וחזרה ועמדה ואמרה, כבר הגעתי למקומי. שלום. ראתה שאני מתאמץ לילך עמה ולא אמרה דבר. עלתה במעלות הרחבות שעולות לחצר של גחש"א¹⁰². נכנסה ונכנסתי אחריה.

¹⁰² גחש"א - ראשי-תיבות : גמילות חסד של אמת - או "חברא קדישא", החברה המטפלת בקבורתם של מתי ישראל. ונקראת מצווה זו גמילות חסד של אמת, על שום שאין מקום לצפות מן הנפטר לשום גמול על קיומה.

נכנסנו לבית גחש"א, בית פקידות החיים והמתים. ישבו להם שני סופרי גחש"א פנקסיהם לפנייהם וקולמוסם בידם וישבו וכתבו כשהם מפיחים בכוסות של קהוה שחורה. כשראו את תהלה הניחו את קולמוסם ועמדו לכבודה ואמרו ברוכה הבאה ונזדרזו והעמידו לה כסא. אמר לה הזקן שבהם, מה זה מביא אותך לכאן? השיבה ואמרה, לקיים את החוזה באתי. אמר לה, לקיים את החוזה באת, ואנו סבורים שהגיע זמנו לבטלו. נבהלה תהלה ואמרה, מה אתה שח? אמר לה, הלוא כבר הוצאת עצמך מחברת השטארבער"ס¹⁰³. עם שהוא מחייך על בדיחותו פנה ואמר לי, תהלה שתחיה ותאריך ימים ושנים נוהגת לבוא בכל שנה לקיים את שטר המכירה על מקומה שבהר הזיתים. כך בשנה שעברה וכך לפני שתי שנים ושלוש שנים ולפני עשר שנים ועשרים שנה ושלושים שנה וכך עתידה היא לעשות עד ביאת הגואל¹⁰⁴. אמרה תהלה, יבוא הגואל, יבוא הגואל. והלואי שימהר ויבוא. אבל אני לא אטריחכם יותר. שאל הסופר בתמיהה, אפשר שאת הולכת לקבוצה, כאותן הצעירות שקורין להן חלוצות. אמרה תהלה, לקבוצה איני הולכת, הולכת אני למקומי. אמר הסופר, חוזרת את לחוצה לארץ? אמרה תהלה, לחוצה לארץ איני חוזרת, חוזרת אני למקום שבאתי משם, כמו שנאמר ואל העפר תשוב. צייץ הסופר בשפתיו ואמר, נא נא נא, סבורה את שמא אין לחברא קדישא מה יעשו. אם את שומעת לי המתניני עוד עשרים שלושים שנה. מה כל החפזון הזה? לחשה ואמרה, כבר זימנתי לי את המטהרות והמרחצות¹⁰⁵ ואין דרך ארץ לשחק באותן הנשים הטובות. נתעגמו פניו של הסופר וניכר שהיה מצטער. אחר כך אמר, כמה טוב לנו לראותך עמנו כאן, שכל זמן שאנו רואים אותך יש לנו דוגמא של חיים ארוכים, ועכשיו שאת מבקשת להניח אותנו חס ושלוש כאילו את נוטלת ממנו הדוגמא. אמרה תהלה, אם עדיין יש לי שנים לחיות הריני נותן לך ולכל מי שחפץ חיים. הא לך החוזה, חתום עליו. לאחר שחתם הסופר על שטר המכירה נטלתו תהלה והניחתו בבגדה ואמרה, מכאן ולהבא לא אטריחכם. יהי השם עמכם יהודים יקרים, עתה אלך למקומי. עמדה והלכה אצל הדלת ועמדה והגביהה פיה עד למזוזה, נשקה את המזוזה ויצאה. ראתה שאני הולך עמה עמדה ואמרה, חזור לעסקיך בני. אמרתי לה, כשאמרת לי לאשר את החוזה את הולכת סבור הייתי לחוזה של ביתך נתכוונת, ולבסוף. נפלה לתוך דברי ואמרה, ולבסוף הלכתי לאשר את החוזה על בית עולמי. הלואי שלא אצטרך לדור שם הרבה ואקום עם כל מתי ישראל¹⁰⁶. שלום לך

¹⁰³ השטארבער"ס - בידיש: ההולכים לעולמם.

¹⁰⁴ ביאת הגואל - ביאת המשיח. האמונה בתחיית המתים נקשרה בביאת המשיח

¹⁰⁵ המטהרות והמרחצות - הנשים המטפלות ברחיצתה ובטיהורה של גופת הנפטרת לפני הלבשתה בתכריכים.

¹⁰⁶ בתחיית המתים לעתיד לבוא, "בעת שיעלה רצון מאת הבורא יתברך שמו" וכו' (רמב"ם)

בני. בהולה אני לביתי, בודאי כבר ממתיונות לי המרחצות והמטהרות. עמדתי דומם ומחריש והיא הלכה ונתעלמה בין הבתים והסימטאות.
בבוקר הלכתי לעיר לראות את שלום תהלה. מצאני אותו חכם שהראתה לי תהלה את ביתו. עמד ומשכני בדברים. כשפירשתי ממנו ביקש ללוותני. אמרתי לו, איני הולך לביתי, הולך אני אצל תהלה.
אמר לי, תלך אחר מאה ועשרים שנה. ראה שאני תמיה. הוסיף ואמר, אתה תחיה. אותה צדקת עזבה אותנו.
נפטרתי והלכתי לי, כשאני מהרהר והולך, תהלה נפטרה והלכה לה. נפטרה והלכה לה, ביני ביני¹⁰⁷ נמצאתי אצל ביתה של תהלה. פתחתי את דלת חדרה ונכנסתי.
מנוחת השקט היתה בחדר, כבחדר תפילה לאחר התפילה. ועל קרקע החדר ניגרו שיירי המים שטיהרו בהם את תהלה.

¹⁰⁷ ביני ביני -- בין כה וכה, בינתיים

יד ושם / אהרון מגד

סבא זיסקינד היה גר בבית קטן בפרוור דרומי של העיר. אחת לחודש בערך, בשבת אחר-הצהריים, היו רעיה, נכדתו, ובעלה הצעיר, יהודה, באים לבקרו, ביקור של חובה.

רעיה היתה דופקת שלוש דפיקות זהירות על הדלת, סימן מוסכם בינה ובין סבא עוד מילדותה, כשהיה גר בביתם, עם המשפחה כולה, ושניהם היו ממתנינים עד שתיפתח הדלת. "הנה הוא כבר קם" – היתה רעיה לוחשת ליהודה בפנים מאירות, משהיה נשמע מבפנים רשרוש נעלי הבית של הסב כשהוא גוררן אנה ואנה על פני החדר. עוד רגע קט והמפתח היה סב על צירו והדלת היתה נפתחת.

"היכנסו" – היה אומר בפיזור-דעת כלשהו, בעודו רוכס את מכנסיו, ולפלוף של שינה בעיניו. אף שהיה החום גדול, היה לבוש בגופיית חורף צהובה, ארוכת שרוולים, שמתוכה נראו פרקי ידיו, לבנים, דקים, ענוגים כשל נערה, וכמוהם הצוואר החשוף, שעורו ממותח.

משנתיישבו רעיה ויהודה ליד השולחן, המכוסה מפה לבנה ועליה סימני הארוחה שאכל לבדו, פירורי חלה, צלחת עם שיירי בשר, כוס ובה כמה חרצנים, צלוחיות מספר וכדומה – היה הוא מיישר את הכרים הממועכים, פורש כסוי על המיטה הצרה ומעמיד דברים על מקומם. היה זה חדר קטן, והערבוביה ששלטה בו, עוררה חמלה של חוסר-האונים של הזקן בהנהלת משק-בית: בפינה היתה אצטבא ועליה שתי פתילות מפוייחות, קומקום ושניים-שלושה סירים, לצידה – כיור ובתוכו צלחות סכינים ומזלגות. בפינה שניה – כוננית ובה ספרים בעלי כריכות-עור עבות, שעונים זה אל זה ומונחים זה על זה. על מסעדי הכסאות היו תלויים כמה ממלבושיו, ארון עשוי עץ אגוז ובו מזנון ריק – עמד בדיוק מול הפתח. על הכותל היה תלוי אורלוגין שזה כבר שבת מלכת.

"צריכים אנו להביא לו שעון במתנה, לסבא" – היתה אומרת רעיה ליהודה משהיתה סוקרת את החדר ומבטה נופל על האורלוגין, אלא שבכל פעם היה הדבר משתכח מלבה. היא אהבה את סבא שלה, בעל הזקן הלבן, המשיי והמחודד, הפנים השלווים, שמעין נהרה של קדושה היתה נאצלת מהם, ובעל הקול הרך, השקט, שדומה עשוי הוא להשמיע רק דברים נעלים וחכמים מאוד. היא כבדה אותו גם על גאוותו, שבגללה פרש מבית אמה ועבר לגור בגפו, בקבלו על עצמו עול תלאות וטורח וייסורי בדידות לעת זקנה. מריבה מרה היתה זו בינו לבין בתו. לאחר מות אביה של רעיה, ירד הבית מגדולתו ופשט לבוש אמידות שלו. כמה מהרהיטים עתיקי-היוחסין, ששימרו, לבד חפצי-יקר, כלי בדולח ותכשיטים, אף ברק עמום של זכרונות ימי-הטובה בעירה

מולדת – נמכרו, ורחל, אמה, נאלצה להשתכר למחיית הבית כאסיסטנטית אצל רופא שיניים. סבא זיסקינד, שהיה סמוך על שולחן המשפחה מאז בואו ארצה, רצה למסור לבתו את הונו המועט, שהיה מופקד בבנק. היא לא אבתה לקבלו. עקשנית וגאה היתה כמותו, ואז, לאחר מריבה ממושכת, וכמה שבועות שלא דיברו זה עם זה, נטל כמה מן החפצים שהיו בחדרו ואת האורלוגין השבור, ויצא לגור לבדו. זה היה לפני ארבע שנים. עתה, היתה רחל באה אצלו אחת או שתיים לשבוע, מביאה עמה אמתחת מלאה צרכי אוכל, מנקה את החדר ומבשלת לו כדי כמה ארוחות. הוא לא הקפיד עוד על חשבון ההוצאות, אף לא שאל עליו, בדומה כאילו הסיח דעתו לחלוטין מעניינים אלה. "ועכשיו – במה אכבד אתכם?" – היה סבא זיסקינד אומר משמצא את החדר מתוקן להכנסת אורחים.

"אין צורך בשום כיבוד, סבא, לא לשם כך באנו". – היתה רעיה אומרת. אך שום מחאות לא הועילו. סבא היה מוציא צלוחית עם מרקחת תסוסה ומעמידה על השולחן, ענבים ושזיפים, ביסקויטים, שתי כוסות תה חריף, וכופה עליהם לאכול. רעיה היתה טועמת מעט מזה ומעט מזה לגרום נחת-רוח לסבא, ויהודה, שכל הביקורים הללו אצל הזקן היו לו עינוי וחובה אנוסה, ושמראיהם של כלי האוכל בלבד עוררו בו בחילה קלה, היה רומז לה בחשאי, בהעווית-פנים, שבשום אופן לא יוכל לנגוע במרקחת. היא היתה מפייסת אותו בלטיפה על ברכו ובחיוך משדל, וסבא היה מפציר במפגיע, ושוב היה עליו לטעום כמלוא כפית לפחות מן המאכל המתוק והמבחיל.

אחר-כך היה סבא שואל על דא ועל הא, ורעיה משתדלת ככל האפשר להנעים את השיחה בדברים חביבים ובדוחים, כדי להפיג מעט את השממון מעל יהודה, ולבסוף היה בא אותו דבר שמפניו נתיירא יהודה יותר מכל, ושבגללו החליט כבר לא אחת למנוע רגליו מביקורים אלה: סבא זיסקינד היה קם, לוקח את כסאו ומעמידו ליד הכותל, עולה עליו בזהירות, כשהוא אוחז במסעדו לבל יפול, פותח את האורלוגין ומוציא מתוכו אמתחת בד, שחוט שחור כרוך סביבה. אחר היה נועל את האורלוגין, יורד מעל הכסא, מחזירו למקומו, מתיישב עליו, מתיר את החוט, מוציא מתוך עטיפת-הבד חבילה של גליונות נייר, שם אותם לפני יהודה ואומר:

"רצוני שתקרא את זה".

"סבא" – היתה רעיה נחלצת להושיע את יהודה מן המיצר – "אבל הוא כבר קרא את זה עשר פעמים לפחות..."

אך סבא זיסקינד היה משים עצמו כלא שומע ולא ענה דבר, ויהודה אנוס היה לקרוא בעיניו, אותו חיבור שכמעט ידעו בעל-פה, שהשתרע על פני שמונה גליונות ארוכים בכתב יד גדול ורועד במקצת, ושעניינו היה הספד על עיר המולדת באוקריינה, שחרבה,

ויהודיה נשמדו כולם בידי הגרמנים. משהיה מסיים, היה סבא נוטל מידו את הגליונות, מקפלם, נאנח, ואומר:

"ומכל זה לא נשאר שריד. עפר ואפר. אפילו מצבה לעדות לא. תאר לעצמך, שמקהילה של עשרים אלף יהודים לא נותר גם אחד שיספר איך היה הדבר... שום זכר".

אחר היה מוציא מאותה אמתחת, שהכילה מכתבים שונים ומעטפות, את תמונת נכדו, מנדלה, שהיה בן שתים-עשרה כשנספה, בנו היחיד של בנו, אוסיף, שהיה מהנדס ראשי בבית-חרושת חימי גדול, מראה אותה ליהודה ואומר:

"הוא היה גאון. תאר לעצמך, בן אחת-עשרה גמר כבר את הקונסרבטוריום למוזיקה, קיבל סטיפנדיה מן הממשלה ונחשב לכנר מעולה, גאון! הבט איזה מצח...". ולאחר שהיה מחזיר את התמונה למקומה היה נאנח ואומר: "שום זכר".

שתיקה מאונסת של השתתפות-באבל היתה משתררת על רעיה ויהודה, ששמעו אותם דברים עצמם כבר פעמים רבות, ולא הרגישו עוד דבר בחזרו עליהם שוב. ומשהיה כורך את החוט סביב לאמתחת, היה משיח: "ואוסיף היה גם כן עילוי. כשהיה נער ידע עברית היטב, ושירים של ביאליק היה קורא בעל-פה, בעצמו למד. קרא בלי סוף, גנסין, פרוג, ברשדסקי... אתם לא הכרתם את ברשדסקי, סופר טוב היה... לב חם היה לו, לאוסיף. בפוליטיקה לא התעסק וגם ציוני לא היה, אבל גם כשעלה אצלם בדרגה לא שכח שהוא יהודי... לבנו קרא מנדל דווקא, על שם אחיו המת, הגם שאצל הרוסים וודאי לא נוח להיקרא בשם כזה... כן, לב יהודי חם היה לו...".

הוא היה פונה אל יהודה בלבד בדברו, שכן את רעיה ראה תמיד אותה ילדה שהיתה יושבת על ברכיו ומקשיבה לסיפוריו ולעולם לא גדלה בעיניו, ואילו את יהודה חשב לאיש משכיל, העשוי להבין לרעו, מה גם שהחזיק במשרה ממשלתית.

רעיה זכרה איך חלה תמורה זו בסבא, שבעקבה נדמה היה כאילו נשתבשה דעתו עליו. משנסתיימה המלחמה, עוד חי על הספק וקיווה לידיעה כלשהי מבנו, כי ידוע היה שרבים מאוד הצליחו להימלט בעוברים למחוזות המזרח. הוא כיתת רגליו אצל כל בני עירו לשעבר, אך איש מהם לא קיבל אות כלשהו מקרוביו. אף-על-פי-כן הוסיף לקוות, בסברו שמעמדו החשוב של אוסיף עמד לו להצלתו. אחר-כך, ערב אחד, משנכנסה רעיה הביתה, ראתהו יושב על הרצפה וקריעה בבגדו, ובבית התלחשו, ועיני האם היו אדומות מבכי. אף היא בכתה על צערו של סבא, על מראה פניו הסגופים, על הדממה המעיקה שבחדרים. שבועות רבים לאחר מכן, כאילו גזר על עצמו. היה יושב מבוקר עד לילה ליד שולחנו, קורא וחוזר וקורא במכתבים ישנים, מעיין שעות ארוכות בתמונות משפחה, כשהוא מקרבן אל עיניו קצרות-הרואי, או שעון לאחוריו אל מסעד הכסא, מבלי עשות דבר, ידו נוגעת בקצה השולחן ועיניו צופות בחלון שלפניו, מבטן נהוי למרחוק, הזוי, דומה שנתאבן. כבר לא היה זה אותו סבא, איש שיחה, מפיך דברי חכמה ובדיחות שנונה, המתערב בהליכות הבית, שואל למעשי נכדתו, מלמדה מוסר,

בוחנה בידיעותיה, ובהתפארות של ילד מוכיח שהשכלתו עולה על זו של מוריה. עתה, כאילו סגר על עצמו מפני העולם ונתבצר במחשבותיו ובזכרונותיו, שאיש מבני הבית לא יכול היה להבקיע בעדם. אחר-כך נכנסה בו עיקשות משונה שקשה היה לסובלה. מתעקש היה שיגישו לו את ארוחותיו אל שולחנו ביחידות, שלא ייכנסו אל חדרו ללא דפיקה על הדלת, שלא יסגרו את תריסי החלון מפני החמה. כשהיו עוברים על איסורים אלה – היה מתרתח ובא לידי מריבות קשות עם בתו, לעתים דומה היה שהוא שונאה.

כשמת אביה של רעיה, לא הראה סבא זיסקינד שום סימנים של צער, אף לא ניחם את בתו. וכתום ימי האבל – כמו נתעורר לחיים ויצא משתיקתו. אולם לא דיבר על האב, גם לא על אוסיפ בנו, אלא על נכדו מנדלה. פעמים רבות ביום היה מזכירו בשמו כאילו היה חי, תיארהו בדמותו אף כי לא ראהו אלא בתמונות, וכמהרהר בקול ונועץ עם עצמו, משיח היה איך צריך היה לגדלו. קשה מכל, כשהיה בא בטענות על בנו ועל אשת בנו, שלא ראו מראש את הפורענות המתחוללת, לא הבריחוהו אל מקום בטוח, לא הסתירוהו אצל גויים, לא ביקשו להעלותו ארצה בעוד-מועד. שום הגיון לא היה בדברים והם היו מוציאים את רחל מגדרה עד שהיתה מתפרצת כנגדו: "חדל כבר! חדל! אני אצא מדעתי מן השטויות שלך!" היתה קמה ממקומה ברוגז רב, פורשת לחדרה, ואחר-כך, שהיתה נרגעת, היתה אומרת לרעיה: "סקלרוזה כנראה. מחלת השכחה. כבר אין הוא יודע מה שהוא מדבר".

יום אחד – רעיה לא תשכח זאת לעולם – ראו היא ואמה והנה סבא לבוש בחליפת החג שלו, השחורה, ומתחתה חולצה מבהיקה מלובן, ונעליו מצוחצחות, והמגבעת לראשו... בגדים שלא לבשם זה חודשים רבים, והן נבהלו בראותן אותו כך. סבורות היו שנסתלקה דעתו. "איזה חג היום?" – שאלה אמה. "באמת אינכן יודעות?" – אמר סבא – "יום ההולדת של מנדלה היום..." ואמה פרצה בבכי, ואף היא עצמה בכתה וברחה מן הבית.

אחר-כך עבר סבא זיסקינד לגור לבדו. דעתו, כמדומה, נתיישבה, פרט לכך שלעתים קרובות היה שוכח דברים שאירעו תמול-שלשום, וזוכר היה בבהירות רבה, לפרטי-פרטיהם, דברים שאירעו בעירו ובמשפחתו לפני יותר משלושים שנה. מאז היתה רעיה באה לבקרו, תחילה עם אמה, ולאחר חתונתה, עם יהודה. הטירדה שבדבר היתה, שאנוסים היו להקשיב לדבריו על מנדלה נכדו ולקרוא אותו הספד על עיר המולדת שחרבה.

משהיתה מזדמנת לשם רחל, בעת ביקורם, היתה מגיסה לבה בסבא ונוהגת בו בתקיפות. "חדל לבלבל להם את המוח עם היצירה שלך" – היתה אומרת ומסלקת במו ידיה את הניירות מעל השולחן ומחזירה אותם לאמתחתם. "אם רוצה אתה שיוסיפו לבקר אצלך – אל תדבר אתם על המתים. דבר על החיים. אנשים צעירים הם

ואין מוחם פנוי לדברים כאלה". וכצאתם יחד מחדרו, היתה אומרת, בפנותה אל יהודה, כדי לפייסו: "אל תתפלא אליו. הוא זקן כבר, סבא. יותר מבן שבעים. מחלת השכחה".

כשהיתה כבר רעיה בחודש השביעי להריונה, טרם הבחין בדבר סבא זיסקינד, בפיזור דעתו. אך רחל לא יכלה עוד שלא לשתף אותו בשמחתה ובצפייתה, ובישרה לו כי נין עומד להיוולד לו. וערב אחד נפתחה דלת דירתם של רעיה ויהודה, ועל מפתנה ניצב סבא עצמו, מלבוש החג שלו, כבאותו יום, יום הולדתו של מנדלה. היתה זו הפעם הראשונה שביקר בדירתם, ורעיה הופתעה כל-כך, שחיבקה אותו ונשקה לו כאשר לא עשתה מילדותה. פניו זרחו, עיניו נוצצו באותו מאור של בינה ושל שובבות כבאותם ימים רחוקים שלפני האסון, ובהיכנסו, התהלך בחדרים בצעדים מאוששים, כשהוא נותן דעתו על פרטי הריהוט וסידורי הדירה ומפזר הערות של בדיחות על סביבו, וכל-כך חביב היה, שרעיה ויהודה לא פסקו מצחוק כל עת דברו. הוא לא רמז אף במלה אחת כי יודע הוא על מה שעתיד להתרחש, ובפעם הראשונה מאז חודשים רבים, לא הזכיר כלל את מנדלה.

"אה, ילדים רעים" – אמר – "כך נוהגים עם סבא? למה לא סיפרתם לי שיש לכם דירה יפה כל-כך?"

"כמה פעמים הזמנתי אותך, סבא, לבוא?" – אמרה רעיה.

הזמנת? צריכה היית להביא אותי אליכם, לגרור אותי בכוח!"
"גם זה רציתי לעשות, ואתה סירבת".

"נו, סבור הייתי שאתם גרים באיזו מאורה חשוכה, ומאורה יש לי גם משלי... אין דבר, סולח אני לכם".

ומשנפרד מעליהם, אמר:

"אל תטריחו את עצמכם לבוא אצלי. עכשיו שיודע אני כבר איפה אתם מצויים, ואיזה ארמון יש לכם, אבוא אני אליכם... אם לא תגרשו אותי, כמובן".

כעבור כמה ימים, כשבאה רחל לביתם וסיפרו לה על ביקורו המפתיע של סבא, לא התפלאה על כך ואמרה:

"אה, אינכם יודעים במה הוא הוגה בכל הימים האלה, מאז סיפרתי לו כי עומד להיוולד לכם ילד... משאלה אחת יש לו – שאם יהיה זה בן – ייקרא... על שם נכדו".
"מנדלה!" – קראה רעיה ופרצה בצחוק שלא-ברצונה. יהודה חייך כמו שמחייכים למשוגותיהם החביבות של זקנים.

"כמובן, אמרתי לו שיוציא דבר זה מראשו" – אמרה רחל – "אבל יודעים אתם איזה עקשן הוא. שגעון הוא שנכנס בו ואין הוא חושב כלל לוותר עליו. לא זו בלבד, אלא שבטוח הוא שאתם תסכימו לכך ברצון, ובייחוד אתה, יהודה".
יהודה משך בכתפיו: "שגעון. הילד יהיה אומלל לכל חייו".

"והוא אינו מסוגל להבין זאת" – אמרה רחל ונימה של מורד נגנבה לקולה.

פניה של רעיה הרצינו.

"אנחנו כבר החלטנו על השם" – אמרה – "אם תהיה זו בת תקרא אסנת, ואם בן – אהוד".

שני השמות לא מצאו-חן בעיני רחל.

עניין השם הפך מאז לנושא-השיחה היחיד-כמעט בין רחל ובין הזוג הצעיר בשעת ביקוריה אצלם, ועכר את אווירת הצפייה החגיגית שהיתה שורה בבית, אותה אווירה של שלווה דקה הנאצלת ממראה האם המהלכת חרש, גופה אוצר סודות טמירים, חבויים מעין זר.

רחל, שעמדה בן דורו של סבא ובין דורם של הבנים, היתה דעתה מפולגת עליה, עתים לכאן ועתים לכאן. בדברה עם אביה היתה מוכיחה אותו על פניו, מבטלת את דעתו בתוקף ומטיחה כנגדו את כל הנימוקים ששמעה מפי רעיה ויהודה, כאילו היתה זו דעתה שלה, ובדברה עם הבנים – ביקשה לשדלם לקבל את רצונו ומעוררת עליה רוגז רב. ענין השם, שמתחילה לא היתה לו כל חשיבות בעיניה, נעשה במרוצת הימים מעין ענין גורלי, אפוף מיסתורין, שפחדים קשורים בו וחיים ומוות תלויים בו. יותר מכך – גורל חייו של היילוד עצמו. בעומק לבה התפללה שתיוולד לרעיה בת.

"בעצם, מה רע כל-כך בשם מנדלה" – אמרה לבתה – "שם יהודי ככל השמות".

"מה את מדברת, אמא" – התקוממה נגדה רעיה בכל ישותה – "שם גלותי, מכוער, איום! בשום אופן לא אהיה מסוגלת להעלותו על שפתי. את רוצה שאשנא את ילדי?"
"אה, את ילדך לא תשנאי. על-כל-פנים לא בגלל השם..."

"אשנא אותו. הרי זה כאילו אמרת לי שיוולד לי בן עם חטוטרות! ובכלל – למה זה?
לשם מה?"

"למען סבא עליכם לעשות זאת" – אמרה רחל בשקט, אם כי ידעה שאין היא אומרת את האמת כולה.

"את יודעת, אמא, שאני מוכנה לעשות הרבה למען סבא" – אמרה רעיה – "אני אוהבת אותו. אבל אני מוכנה להקריב את אושרו של ילדי בגלל איזו אמונה טפלה שלו. איזה טעם יש בדבר?"

רחל לא יכלה להסביר את "טעם הדבר" על דרך ההגיון, אך בלבה נתקוממה על הגיוניות זו של בתה – שהיתה גם נחלתה שלה כל השנים – שנראתה לה עתה שטחית ביותר, אחד מסימניה של קלות-הדעת שכל הדור הצעיר לוקה בה. האב הזקן היה עתה בעיניה כאילן עתיק ששרשיו עמוקים ויונקים מאיזו הווייה מיסתורית, שבתה – ואף היא עצמה – אינם יודעים עליה דבר. לולא ויכוח זה על השם, וודאי לא היתה מגיעה לעולם להרהורים על גלגול נשמות ונצח החיים. בלילות היתה זוכרת מראות

זוועה של גופות ילדים עירומים, מוכים, נדרסים תחת מגפי אנשי- צבא, והרגשת אשמה נוראה היתה מדכאה את רוחה.

אחר-כך באה רחל בהצעת פשרה: ייקרא הילד בשם מנחם. שם עברי – אמרה- ישראל. לכל הדעות. ילדים רבים מכונים בשם זה ולא יעלה על דעת איש ללעוג להם. אף סבא – אמרה – הסכים לזה, אחרי הפצרות רבות. רעיה מיאנה לשמוע.

”בחרנו לנו שם, אמרה” – אמרה – ששנינו אוהבים אותו, ולא נמירו באחר. מנחם הוא שם שריח זיקנה עולה ממנו, שם הקשור אצלי בזכרונות עצובים ובאנשים שאינני אוהבת אותם. מנחם אפשר לקרוא רק לילד נמוך-קומה, חלש ולא יפה. אל נדבר בזה יותר, אמא.”

רחל שתקה. היא נואשה כמעט מלהעבירם על החלטתם. לבסוף אמרה:

”ואת מוכנה לשאת באחריות של המרת רצון סבא?”

עינייה של רעיה נפקחו לרווחה ופחד נשקף מהן:

”למה את עושה מזה ענין גורלי כל-כך? את מפחידה אותי!” אמרה ופרצה בבכי. היא החלה חוששת לפרי בטנה כמי שחושש מעין-רעה.

”ואולי יש בדבר משהו גורלי...” לחשה רחל מבלי לשאת את עיניה. היא עצמה נרתעה מדבריה.

”מהו?” – אמרה רעיה בתלונה באמה מבט נפחד. ועם זה תובע תשובה בתוקף, לבל יוותר שום דבר-של-מיסתורין ברמזיה.

”אינני יודעת...” – אמרה – ”אולי בכל זאת חייבים אנו להקים את שם המתים... כדי להשאיר להם זכר...” היא לא היתה בטוחה בעצמה, אם אמת בדברים או שהם אמונה נואלת בלבד, אך בטחונו של אביה עמד לנגד עיניה והוא היה חזק מספיקותיה ומהתנגדותה הפשוטה והמובנת של בתה.

”אבל אינני רוצה לזכור תמיד את כל הדברים האיומים ההם, אמא. אי-אפשר שהזכרון הזה יתהלך תמיד בתוך הבית והילד המסכן ישא אותו!”

רחל הבינה זאת יפה. זעקה כמו זו שמעה אף היא בתוכה משהיתה מקשיבה לדבריו של האב ורואה אותו כשהוא שוקע בזכרונות העבר. אף-על-פי-כן אמרה בלחש, כמו לעצמה:

”אינני יודעת... נדמה לי לפעמים שלא סבא הוא החולה במחלת השכחה, אלא אנחנו. כולנו.”

כשבועיים לפני מועד הלידה הופיע סבא זיסקינד בפעם השנייה בבית רעיה ויהודה. פניו היו צהובות, זועפות, ואור עיניו דעוך. אמר שלום, ואת רעיה לא חונן אפילו במבט, כאילו היה מנדה את החוטאת. הוא פנה אל יהודה ואמר: ”רצוני לדבר אתך”.

שניהם נכנסו לחדר הפנימי, הסב התיישב על הכסא כשהוא נוגע בפיסת ידו בקצה השולחן, כהרגלו, ויהודה ישב על המיטה. נמוך ממנו.

"סיפרה לי רחל שאינכם רוצים לקרוא לילד בשם נכדי" – אמר.

"כן..." – אמר יהודה בשפה רפה.

"אולי תסביר לי מדוע?" – שאל.

"אנחנו..." – גמגם יהודה, קשה היה לו לעמוד בפני מבטו הנוקב של הזקן – "השם פשוט לא מוצא-חן בעינינו".

"מבין אני שמנדלה לא מוצא-חן בעיניכם. שם לא עברי, ניחא. אבל מנחם – מה רע במנחם?" ניכר היה שהוא מבליג בדי עמל על רגשותיו.

"זהו שם..." – יהודה ידע שאין מועיל בהסברות, מרחק של שני דורות מבדיל ביניהם – "שם לא ישראלי... גלותי".

"גלותי" – חזר סבא ואמר. הזעם חילחל בו, ובכל זאת עצר בו מהתפרץ. בשקט אחר:

"כולנו באים מן הגולה. אני, אביה ואמה של רעיה. אביך ואמך שלך. כולנו".

"כן..." – אמר יהודה במורת רוח ראה שבעל כורחו ייגרר לויכוח שכולו לזרא לו, מה גם עם זקן זה שדעתו כבר אינה צלולה כל-כך. רק משום הכבוד עצר בעצמו מלומר – זהו זה, וחסל – "כן, אבל אנחנו נולדנו בארץ. זה משהו אחר".

סבא זיסקינד הסתכל בו בבוז. ראה לפניו עם-הארץ, פוחח, כלי ריק.

"אתה, כלומר, חושב שכאן זה משהו חדש" – אמר – "שכל מה שהיה שם, עבר ואיננו. מת. אין לזה המשך. שאתם מתחילים הכל מחדש".

"לא אמרתי זאת. אמרתי רק שאנחנו נולדנו בארץ..."

"נולדתם יפה מאד..." – אמר סבא זיסקינד ברוח נרגשת – "אז מה מבכך. איזו רבותא היא זו? במה אתה עולה על אלה שנולדו שם? חכם אתה מהם? משכיל מהם? דמך סמוק משלהם?"

"גם זה לא אמרתי. אמרתי שכאן זה משהו אחר..."

סבלנותו של סבא זיסקינד לדברים של תיפלות, פקעה.

"ריקא!" – פלט ברוגזו – "מה אתה יודע מה היה שם? מה אתה יודע איזה אנשים היו שם? איזה קהילות? איזה ערים? מה אתה יודע איזה חיים היו שם?"

"כן" – אמר יהודה כבר מדוכדכת – "אבל לנו אין כבר קשר לזה".

"אין לכם קשר – ?גחן סבא זיסקינד כנגדו. שפתיו רטטו מרוב כעס – "למה ... למה יש לכם קשר?"

"יש לנו... עם הארץ הזאת" – אמר יהודה וגיחך שלא-ברצונו.

"שוטה!" – פלט כנגדו סבא זיסקינד – "סבור אתה באים אנשים אל מדבר ועושים להם עם, מה? ראשון אתה לאיזו אומה חדשה? לא בנו של אבא אתה? לא בן בנו של סבא? רוצה אתה לשכוח אותם? מתבייש אתה בהם, שהיו להם מאה מונים של תרבות

והשכלה משיש בד? הרי... הרי כל מה שיש כאן" – הקיף בזרועו על סביבו – זה שלולית של מי ברזים לעומת הים הגדול שהיה שם! מה יש לך פה? ערב-רב? שבעים לשונות? שבעים חטיבות שזו נבדלת מזו? מנהגים? צורה? הרי כל בית כאן זה אומה לעצמה, מנהגים שלה ושמות שלה! ולזה יש לך קשר, אתה אומר..."

יהודה השפיל עיניו ושתק.

"אומר לך מהו קשר" – אמר סבא זיסקינד במתינות – "קשר הרי זה זכרון. מבין אתה? הרוסי קשור לעמו כי הוא זוכר את אבותיו. הוא מתקרא איבן, אביו נתקרא איבן וסבו מתקרא איבן, עד דור ראשון. ושום רוסי לא אמר, מהיום והלאה איני מתקרא איבן כיוון שאבותי ואבות אבותי נתקראו כך. ראשון אני לאומה רוסית חדשה שאין לה ולא כלום עם האיבנים. מבין אתה?"

"גלותי" – חזר סבא ואמר. הזעם חילחל בו, ובכל זאת עצר בו מהתפרץ. בשקט אחר:

"כולנו באים מן הגולה. אני, אביה ואמה של רעיה. אביך ואמך שלך. כולנו".

"כן..." – אמר יהודה במורת רוח ראה שבעל כורחו ייגרר לויכוח שכולו לזרא לו, מה גם עם זקן זה שדעתו כבר אינה צלולה כל-כך. רק משום הכבוד עצר בעצמו מלומר – זהו זה, וחסל – "כן, אבל אנחנו נולדנו בארץ. זה משהו אחר".

סבא זיסקינד הסתכל בו בבוז. ראה לפניו עם-הארץ, פוחח, כלי ריק.

"אתה, כלומר, חושב שכאן זה משהו חדש" – אמר – "שכל מה שהיה שם, עבר ואיננו. מת. אין לזה המשך. שאתם מתחילים הכל מחדש".

"לא אמרתי זאת. אמרתי רק שאנחנו נולדנו בארץ..."

"נולדתם יפה מאד..." – אמר סבא זיסקינד ברוח נרגשת – "אז מה מבכך. איזו

רבותא היא זו? במה אתה עולה על אלה שנולדו שם?

חכם אתה מהם? משכיל מהם? דמך סמוק משלהם?"

"גם זה לא אמרתי. אמרתי שכאן זה משהו אחר..."

סבלנותו של סבא זיסקינד לדברים של תיפלות, פקעה.

"ריקא!" – פלט ברוגזו – "מה אתה יודע מה היה שם? מה אתה יודע איזה אנשים היו

שם? איזה קהילות? איזה ערים? מה אתה יודע איזה חיים היו שם?"

"כן" – אמר יהודה כברוח מדוכדכת – "אבל לנו אין כבר קשר לזה".

"אין לכם קשר – "גחן סבא זיסקינד כנגדו. שפתיו רטטו מרוב כעס – "למה ...

למה יש לכם קשר?"

"יש לנו... עם הארץ הזאת" – אמר יהודה וגיחך שלא-ברצונו.

"שוטה!" – פלט כנגדו סבא זיסקינד – "סבור אתה באים אנשים אל מדבר ועושים

להם עם, מה? ראשון אתה לאיזו אומה חדשה? לא בנו של אבא אתה? לא בן בנו של

סבא? רוצה אתה לשכוח אותם? מתבייש אתה בהם, שהיו להם מאה מונים של תרבות

והשכלה משיש בד? הרי... הרי כל מה שיש כאן" – הקיף בזרועו על סביבו – זה

שלולית של מי ברזים לעומת הים הגדול שהיה שם! מה יש לך פה? ערב-רב? שבעים לשונות? שבעים חטיבות שזו נבדלת מזו? מנהגים? צורה? הרי כל בית כאן זה אומה לעצמה, מנהגים שלה ושמות שלה! ולזה יש לך קשר, אתה אומר..."

יהודה השפיל עיניו ושתק.

"אומר לך מהו קשר" – אמר סבא זיסקינד במתינות – "קשר הרי זה זכרון. מבין אתה? הרוסי קשור לעמו כי הוא זוכר את אבותיו. הוא מתקרא איבן, אביו נתקרא איבן וסבו מתקרא איבן, עד דור ראשון. ושום רוסי לא אמר, מהיום והלאה איני מתקרא איבן כיוון שאבותי ואבות אבותי נתקראו כך. ראשון אני לאומה רוסית חדשה שאין לה ולא כלום עם האיבנים. מבין אתה?"

"אבל מה זה שייך" – מחה יהודה בקוצר-רוח.

סבא זיסקינד נד לו בראשו.

"ואתה – מתבייש אתה לקרוא לבנך בשם מנדלה, שמא יזכיר לך שהיו יהודים שנקראו בשם זה. סבור אתה שצריך כבר למחות את השם הזה מעל פני האדמה. שלא יישאר לו שום זכר..."

הוא נשתתק, פלט אנחה עמוקה ואמר:

"אי בנים, בנים, אינכם יודעים מה אתם עושים... גומרים אתם את המלאכה שהחלו בה שונאי ישראל. הם העבירו מן העולם את הגופות, ואתם, – את שמם ואת זכרם... לא המשך, לא עדות, ולא יד ולא שם, שום זכר..."

ועם כך קם, נטל את מקלו, ובפסיעות רחבות פנה אל הדלת ויצא.

היילוד היה בן-זכר ושמו נקרא אהוד, וכשהיה כבן חודש ימים, לקחו אותו רעיה ויהודה בעגלת-התינוק והלכו לבית סבא.

רעיה דפקה שלוש דפיקות זהירות על הדלת, ומשמעה רחש בפנים, שמעה אף את פעימות לבה החרד. מאז נולד הילד, לא ביקר אצלם סבא אפילו פעם אחת. "אני מתרגשת נורא" – לחשה ליהודה ודמעות עמדו בעיניה. יהודה נענע את העגלה ולא השיב. זה מכבר היה אדיש לאשר יאמר או יעשה הזקן.

הדלת נפתחה, ועל סיפה עמד סבא זיסקינד כשפניו מיוגעות, מקומטות, דומה היה כאילו לא הבחין בבאים.

"שבת שלום סבא" – אמרה רעיה בהתרגשות. נדמה היה לה עתה שהיא אוהבת אותו יותר מתמיד.

סבא נסתכל בהם כתמיה, ואחר אמר ברוח פזורה: "היכנסו, היכנסו".

"הבאנו את התינוק אתנו!" – אמרה רעיה בפנים זורחות והעבירה את מבטה מסבא אל התינוק הישן שבעגלה.

"היכנסו, היכנסו" – חזר ואמר סבא זיסקינד בקול יגע – "שבו לכם" – אמר בהסירו את בגדיו מן הכסאות ובפנותו אל המיטה, לישר את מצעיה הסתורים.

יהודה העמיד את עגלת התינוק ליד הקיר, ואל רעיה לחש, "מחניק פה בשבילי". רעיה פתחה את החלון לרווחה.

"עוד לא ראית את התינוק שלנו, סבא!" – אמרה בחיך עגום.

"שבו, שבו" – אמר סבא, ועם כך גרר רגליו אל האצטבא, נטל משם את צלוחית המרקחת ואת קופסת הביסקויטים והעמידן על השולחן.

"אין צורך, סבא, באמת אין צורך. לא לשם כך באנו" – אמרה רעיה.

"רק משהו. אין לי במה לכבד אתכם היום..." – אמר סבא בקול רצוף וכהוי. הוא הוריד את הקומקום מעל הפתיליה, מזג תה בשתי כוסות והעמידן לפניו. אחר התיישב אף הוא, אמר, "שתו, שתו", ונענע אצבעותיו ברכות על השולחן.

"את אמא לא ראיתי כבר כמה ימים" – אמר לבסוף.

סבא השפיל שוב עיניו אל כפות ידיו, שאצבעותיהן הדקות והארוכות רטטו ריטוט של זיקנה.

"קח מעט מן המרקחת" – אמר ליהודה בשלחו אצבע רועדת לעבר הצלוחית – "טובה היא מאוד".

יהודה טבל את הכפית בצלוחית ושם אל פיו.

שתיקה נשתררה, שנדמתה ממושכת, ממושכת מאוד. אצבעות ידיו של סבא זיסקינד רטטו ריטוטים קטנים על גבי מפת השולחן הלבנה. חם היה בחדר וזימזומו של זבוב נשמע בו.

לפתע פרץ הילד בבכיה ורעיה נרתעה ממקומה ואצה להשתיקו. היא נענעה את העגלה ופיזמה, שקט, ילד, שקט...

גם לאחר שנשתתק, המשיכה רעיה לנענע את העגלה אנה ואנה.

סבא זיסקינד נשא ראשו אל יהודה ואמר בלחש:

"סבור אתה שאי-אפשר היה להצילו... אפשר היה. הרבה ידידים היו להם. אוסיפ עצמו כתב לי על כך. מנהל בית-החרושת החשיב אותנו מאוד. כל העיר הכירה אותם ואהבה אותם... איך לא חשבו על כך...". – אמר בנגעו בפיסת-ידו במצחו – "הרי ידעו שהגרמנים מתקרבים... הרי אפשר היה עוד לעשות משהו...". הוא הפסיק רגע ואחר הוסיף: "תאר לך שבן אחת-עשרה כבר גמר את הקונסרבטוריום... חיות פרא! לקחת ילדים קטנים ולהכניסם לקרונות, ולהובילם...". משחזרה רעיה ונתיישה ליד השולחן, הפסיק ונשתתק, ורק אנחה כבדה נמלטה מעומק חזהו.

שוב היתה שתיקה ממושכת, וככל שכבדה השתיקה, כן חשה רעיה את המועקה שבחזה גוברת עד ללא הכיל. ליד השולחן ישב סבא ונענע באצבעותיו הכחושות, ובצד הקיר שכב התינוק בעגלתו, וכמו תהום היתה פעורה בין עולם הולך ועולם בא. לא היתה זו עוד שושלת אחת אשר שילשים וריבעים לה, ואבי-המשפחה הזקן לא הכיר בנינו אשר לא הקים לו זכר.

סבא זיסקינד קם ממקומו, נטל את כסאו, וקרבו אל האורלוגין. אחר עלה עליו באומרו להוציא משם את כתביו. רעיה לא יכלה לשאת עוד את המועקה. "עסוקה..." – אמרה רעיה בקול נמוך מבלי לשאת עיניה אליו – "עוזרת לי הרבה עם התינוק..."

סבא זיסקינד הסתכל בשתי כפות ידיו החיוורות והמגויידות, המונחות אין-אונים על השולחן, אחר שיטח אחת מהן ואמר אל רעיה: "למה אינך שותה... התה יתקרר". רעיה קירבה עצמה אל השולחן ולגמה מן התה. "ואתה, מה מעשיך עכשיו?" – שאל את יהודה. "עובדים כרגיל" – אמר יהודה, ואחר הוסיף בגיחוך: "ומשחקים עם התינוק כשיש פנאי..."

סבא השפיל שוב עיניו אל כפות ידיו, שאצבעותיהן הדקות והארוכות רטטו ריטוט של זיקנה. "קח מעט מן המרקחת" – אמר ליהודה בשלחו אצבע רועדת לעבר הצלוחית – "טובה היא מאוד". יהודה טבל את הכפית בצלוחית ושם אל פיו. שתיקה נשתררה, שנדמתה ממושכת, ממושכת מאוד. אצבעות ידיו של סבא זיסקינד רטטו ריטוטים קטנים על גבי מפת השולחן הלבנה. חם היה בחדר וזימזומו של זבוב נשמע בו.

לפתע פרץ הילד בבכיה ורעיה נרתעה ממקומה ואצה להשתיקו. היא נענעה את העגלה ופיזמה, שקט, ילד, שקט... גם לאחר שנשתתק, המשיכה רעיה לנענע את העגלה אנה ואנה. סבא זיסקינד נשא ראשו אל יהודה ואמר בלחש:

"סבור אתה שאי-אפשר היה להצילו... אפשר היה. הרבה ידידים היו להם. אוסיף עצמו כתב לי על כך. מנהל בית-החרושת החשיב אותו מאוד. כל העיר הכירה אותם ואהבה אותם... איך לא חשבו על כך...". – אמר בנגעו בפיסת-ידו במצחו – "הרי ידעו שהגרמנים מתקרבים... הרי אפשר היה עוד לעשות משהו...". הוא הפסיק רגע ואחר הוסיף: "תאר לך שבן אחת-עשרה כבר גמר את הקונסרבטוריום... חיות פרא! לקחת ילדים קטנים ולהכניסם לקרונות, ולהובילם..." משחזרה רעיה ונתיישרה ליד השולחן, הפסיק ונשתתק, ורק אנחה כבדה נתמלטה מעומק חזהו.

שוב היתה שתיקה ממושכת, וככל שכבדה השתיקה, כן חשה רעיה את המועקה שבחזה גוברת עד ללא הכיל. ליד השולחן ישב סבא ונענע באצבעותיו הכחושות, ובצד הקיר שכב התינוק בעגלתו, וכמו תהום היתה פעורה בין עולם הולך ועולם בא. לא היתה זו עוד שושלת אחת אשר שילשים וריבעים לה, ואבי-המשפחה הזקן לא הכיר בנינו אשר לא הקים לו זכר.

סבא זיסקינד קם ממקומו, נטל את כסאו, וקרבו אל האורלוגין. אחר עלה עליו באומרו להוציא משם את כתביו. רעיה לא יכלה לשאת עוד את המועקה.

"בוא נלך", - אמרה ליהודה בקול חנוק. "כן, צריך ללכת" – אמר יהודה וקם ממקומו.
"עלינו ללכת" – אמר בקול בפנותו אל הזקן.
סבא זיסקינד אחז עוד רגע במפתח האורלוגין, אחר שמט את ידו, החזיק במסעד
הכסא וירד מעליו. "צריכים אתם ללכת...". אמר בפנים מעונות, אחר פרש ידיו באין
אונים וליווה אותם אל הפתח. כשנסגרה הדלת מאחריהם, פרצו דמעות מעיני רעיה.
היא הרכינה עצמה על העגלה והדביקה שפתיה לחזהו של התינוק. דומה היה לה
באותו רגע שהוא זקוק לרחמים, לאהבה רבה, כאילו הוא בודד בעולם, יתום מאבות.